

KUNGL. BIBL.

2005 -11- 04

STOCKHOLM

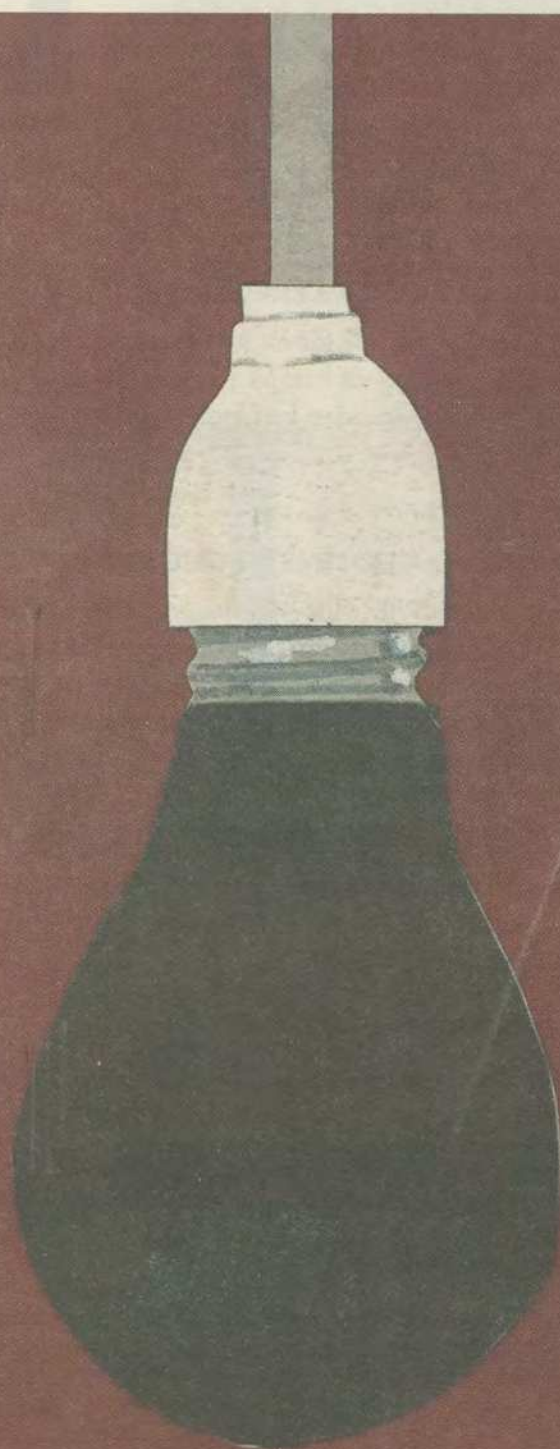
Axess

Nummer 8 November 2005 Årgång 4

Pris: 50 kr

TEMA: DÄMPAD UPPLYSNING

– försvar för en
förtalad idé

AXELARATION

Lobbying i Bryssel, Japans ekonomi, mobilkultur, debatt om genusforskning med mera.

FRIZON

Vi deppar i kulturen – Karin Johannisson funderar över hur samhällets splittring drabbar individen.

INTERVJU

Jan Assmann hävdar i samtal med Luca Di Blasi att monoteismen har dynamit i bagaget.

RECENSIONER

Västvärlden har syndat i sina studier av islamismen. Lisbeth Lindeborg skriver om en sent avhandlad extremism.

AXELERATION 4-12**DEN DIMHÖLJDA STADENS LOBBYISTER**

Bryssels lobbyister använder allt tuffare metoder, säger en del. Nu debatteras förslag om större insyn i verksamheten. **Lisa Irenius** rapporterar från en stad i dimma. 4-7

STILLA SCHIZOFRENI PRÄGLAR JAPANS EKONOMI

Också de starkaste ekonomier har sina begränsningar. **Richard Nakamura** skriver om Japans motgångar under 1990-talet och premiärminister Koizumis reformvägar. 8-10

DEBATT: GENUSFORSKNING

Kerstin Dahlbäck och **Tiina Rosenberg** svarar på **Johan Tra-la** artikel "Könspolitik går före akademiska meriter". 11-12

ÖVRIGT

Digitala illusioner, mobilen som megafon, kommunikativ cocktail och Besserwisser.

Mellan födelsen och döden finns den kraftfulla period då vissa ord gör kometkarriär. Ett sådant ord är leverera.

Lars Melin skriver om ordens liv och död. 9

TEMA: DÄMPAD UPPLYSNING 13-25

Inget kallt ljus. Illustration: Zefa images

Upplysningens radikala och kritiska karaktär underskattas, skriver **Stephen Bronner**. Enligt **Per Bauhn** finns det ingen verklig frihet utan sanning och universalism. Med blicken på USA och Indien frågar **Meera Nanda** om staten kan förbli sekulär om samhället är religiöst. Ett nytt sekulariseringsprojekt behövs i dag. Men sekularister måste lära sig respektera behovet av helighet och mening.

INTERVJU 25-28**TANKEN PÅ EN ENDA GUD FÖDDE BÅDE JÄMLIKHET OCH TERROR**

Den tyske egyptologen **Jan Assmann** har fått stor uppmärksamhet för sitt hävdande att monoteismen skapade en helt ny form av våld – förintandet av dem som inte tror eller tror på fel gud. **Luca Di Blasi** har träffat honom för att diskutera ett problem som blivit explosivt.

Jan Assmann.

Illustration: Claes Jurander

TRADITION 29-31**RETRÄTT FRÅN FALSKA LYCKORIKEN**

Arthur Koestler svarade för ett av 1900-talets mest berömda intellektuella avhopp då han på 30-talet gjorde upp med sovjetkommunismen. Men kritiken av det totalitära sträckte sig vidare än så. **David Andersson** berättar Koestlers historia.

FRIZON 32-37**NÄR SAMHÄLLET GLIDER ISÄR GLIDER INDIVIDEN ISÄR**

Med begreppet anomi ville sociologen Émile Durkheim belysa att samhällets mentala tillstånd överförs på individen. Är kanske vår tids plågor uttryck för anomi, ett glapp mellan kulturens mål och individens möjligheter att förverkliga dem? frågar **Karin Johannisson**. 32-35

STÅLETS OCH TIDENS VÄSEN: RICHARD SERRAS NYA VERK

På Guggenheim i Bilbao har ett nytt, massivt projekt av Richard Serra avtäckts. **Mark Irving** tar sig in i poetiska stålkonstruktioner. 35-37

RECENSIONER 38-47**FANATISMENS FÖRTRUPP STÅR REDAN I FÖRSTÄDERNA**

Islamismen har blivit en del av extremismen i Europa. Få akademiker har intresserat sig för riktningen, men **Lisbeth Lindeborg** visar att det finns viktiga undantag. 38-40

ÖVRIGA RECENSIONER

Böcker av Steven D. Levitt, Jung Chang, Jon Halliday, Jennifer Washburn, Malcolm Gladwell, Christoph Menke med flera. 41-47

AXESS

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons Stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans
Redaktör: Erik Wallrup
Gästredaktörer: Jens Christian Brandt och Lisa Irenius
Redaktionsassistent: Hedvig Anderson
Projektledare: Peter Elmlund
Marknadskoordinator: Katarina Ahldin
Grafisk form: Lars Andersson
Redigering: Lotta Brandt och Stina Fernström
Korrektur: Thomas Andersson
Repro: Sammy Elers-Svensson
Omslagsillustration: Claes Jurander

Verkställande direktör: Kurt Almqvist
Ekonomiansvarig: Anita Wallén

Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Ingmar Karlsson, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Anders Olsson, Kari Andén-Papadopoulos, Joanna Rose, Johan Svedjedal, Gunnar Wetterberg, Sten Widmalm och Lynn Åkesson

Typsnitt: Indigo och Esans
ISSN: 1651-0941
Tryck: VLT Press

Postadress: Axess, Box 2143, 103 14 Stockholm
E-post: redaktionen@axess.se
Telefon: 08-791 52 50
Internet: www.axess.se

Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Den som skickar material till Axess anses medge elektronisk lagring och publicering.

Prenumerationsärenden: Helår om 9 nummer kostar 350 kronor. Prenumerationsärenden sköts via www.axess.se, telefon 031-743 99 05 eller e-post prenumeration@axess.se

Sedan årtionden tillbaka har det varit populärt att avfärda upplysningen. Man ger den skulden för de totalitära systemen. Vänstern har givit upp sitt förflutna och blivit upplysningens fiende. Därför är det hög tid att pröva upplysningstänkandet på nytt.

KAY
GLANS

kay.glans@axess.se

Jag och min hustru vandrar runt i en europeisk stad och kommer till ett område som berör oss speciellt. Det är präglad av den industriella boomen kring 1900. Här kan man avläsa fascinerande spår av uppbygg, kommers, teknisk utveckling, framstegstro, möjligheter att bryta sig ur en traditionell kontext och följa individuella livsval. Vi borde i princip kunna brista ut i ett entusiastiskt: Så upplysligt! på samma sätt som man säger: Så romantiskt!

Men det gör vi förstås inte. Kampen om känslösfären tycks upplysningen ha förlorat till sin rival romantiken. Upplysningen är förknippad med världens avföretrollning, med ett kallt ljus som tycks visa att mening och förankring i sammanhang är illusioner som beror på bristfällig genomlysning. Eller för att tala med Arthur Koestler: vetenskapens reduktionism hotar föreställningen om oss som moraliska subjekt. (Se avdelningen Tradition, s. 29.)

Men kritiken av upplysningen har gått längre än så. Det har blivit ett slags intellektuell folklore att veta att den framfödde de totalitära rörelserna. Genom en "dialektisk process" slog upplysningen om i sin motsats. Det är sant att national-socialismen begick ett industriellt folk-mord och att den bejakade tekniken när den tjänade dess destruktiva syften. Men rörelsens ideologiska kärna var en revolt mot upplysningens universalism: det fanns ingen allmänmännisklig utgångspunkt, bara rasernas perspektiv. De förbrytelser upplysningens fiender begått förs alltså över på upplysningens skuldkonto, en i sanning diskutabel historisk bokföring!

Efter andra världskriget har vänstern successivt vänt sig mot den upplysning som var dess ursprung. Den har fördömt uppfattningen att det finns etiska normer och ett förnuft som gäller för alla kulturer

som västerländsk kulturimperialism. Det paradoxala är att den går på stigar som romantiken trampade upp när den fördömde upplysningen som fransk kulturimperialism och med J. G. Herder hävdade att varje kultur bara kunde bedömas på sina egna grunder. I centrala frågor har vänstern flyttat över till högerens tidigare position. Den kan ivrigt försvara traditionella auktoriteter förutsatt att de inte är västerländska.

Vad är en vänster utan kontakt med sina rötter i upplysningen? Förvirrad och avskuren från den meningsfulla politiken, hävdar Stephen Bronner, vänsterintellektuell amerikan, i temablocket. Anspråken på att representera frigörelse ljuder allt ihålligare, kan man tillägga, och därmed också föreställningen om moralisk överlägsenhet. Vänstern är också politiskt naiv. Dess flirt med kulturrelativismen förutsätter att majoritetsbefolkningarna inte tar tag i de principiella argumenten och hävdar att även deras kulturer bara kan bedömas på sina egna grunder. Kritiken av upplysningen i väst har vuxit sig stark under en period när traditionalistiska och fundamentalistiska krafter varit svaga, men så är ju inte längre fallet. I ljuset av religionens stärkta ställning kan man som indiskan Meera Nanda fråga om det inte behövs en sekulariseringsrörelse i dag.

Det är dags att ge upplysningen en förnyad prövning, som sker i detta temanummer. Vi kallar det för dämpad upplysning, eftersom det handlar om en ståndpunkt som blivit medveten om sina begränsningar men som ändå försvarar sina grundläggande principer. Vilka problemen än må vara – alternativen till upplysningen ter sig mycket värre.

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

Lobbyistmagnet. Inuti Europaparlamentet i Bryssel står Olivier Strebelles konstverk *Confluences*, som för tankarna till EU:s beslutsprocess, här flankerat av potentiella lobbyister och ett träd donerat av lobbyistorganisationen SEAP.

Foto: Pierre Moreau (mitten) och Lisa Irenius

Den dimhöljda stadens lobbyister

INBLICK/ Korridorpolitik. Lobbying och ett möjligt lobbyistregister debatteras i EU. Det väcker i sin tur den större frågan om insyn i beslutsprocessen.

LISA IRENIUS

Gästredaktör på *Axess*

DET ÄR ETT STYCKE in i oktober. En tät dimma vilar över Bryssel. EU-kommissionens bastanta byggnad ligger, liksom de andra institutionerna, gömd under ett kompakt, grått täcke. Det känns litet speciellt att undersöka lobbying, sinnebilden av dunkel politik, en dag som denna. På femtio meters avstånd kan jag inte ens urskilja entrén till kommissionen. Parlamentet syns inte alls där det ligger uppe på höjden. Vill någon ens försöka lobba eller få insyn i detta råa, fuktiga grådask? Värre är förstås att Bryssel också ligger i dimma i många av EU-medborgarnas föreställningsvärld. Den mentala dimman är svårast att skingra, eftersom den till skillnad från verklig dimma kan te sig ganska bekväm – man slipper engagera sig.

Inför Sveriges EU-inträde lyftes lobbying, särintressenas metoder för att påverka politiken, fram av nej-

sidan som en av de stora nackdelarna med EU. Ett politiskt system som gynnar lobbying kan uppfattas som odemokratiskt: medan varje medborgare har lika möjlighet att påverka politiken genom allmänna val är möjligheterna och resurserna att påverka politiken genom lobbying ojämnt fördelade.

I dag är lobbyingfrågan åter föremål för debatt i EU. Den har aktualiserats bland annat av turerna kring kemikaliedirektivet REACH, där särskilt den tyska industrin lär ha ägnat sig åt starka påtryckningar. Lobbyverksamheten i EU har ökat kraftigt sedan början på 1990-talet, vilket också medfört politiska reaktioner. Bland annat har EU-kommissionen utvecklat öppnare processer för samråd med civilsamhället, där syftet är att få balans mellan olika sorters intressen så att de penningstarka aktörerna inte automatiskt får övertaget. "Kommissionen betalar lobbygrupper för att bli lobbad", som kommissionären Siim Kallas uttryckte det i ett tal i Nottingham i mars.¹

Det kan låta absurt men har sin logik i EU och ingår i kommissionens ambition att stödja icke-kommersiella intressen som miljögrupper. I Nottingham lanserade Kallas idén om ett *Transparency Initiative*, som bland annat skulle förstärka kontrollen av lobbying i EU. Detta har givit ytterligare bränsle till debatten. Så nu är Bryssels lobbyister i full färd med att lobba också om lobbying.

– Vi har fått enormt många reaktioner, säger Siim Kallas. Alla är överens om att det behövs något slags regler, men när det kommer till detaljerna finns det olika synpunkter.

Djävulen bor i detaljerna i särintressenas värld och arbetet med initiativet befinner sig i ett tidigt skede. Siim Kallas tar emot i ett rymligt kontor, där bilder av Tallinn och hans hemland Estland pryder kortväggarna. Han är vice ordförande i kommissionen, med ansvar för administration, revision och bedrägeribekämpning. Hans *Transparency Initiative*, liksom Wallströms *Plan D* (demokrati, dialog och debatt), ingår

i det större projektet att öka medborgarnas förtroende för EU i en tid när detta är osedvanligt lågt. Utöver bättre insyn i lobbyverksamheten syftar initiativet till att offentliggöra vilka som i slutändan får pengar från EU:s fonder och att förbättra tjänstemännens personliga integritet. Ett förslag är att upprätta en allmän uppförandekod och i större utsträckning redovisa finansiella intressen.

Lobbyingfrågan blir på sätt och vis symptomatisk för dimman kring EU. Kanske blir också förmågan att lyfta dimridåerna kring lobbyverksamheten och dess roll i beslutsprocessen signifikant för ett större reformarbete.

DEN FÖREGÅENDE dagen hade jag besökt avenue de Cortenbergh nr 118: utåt sett en alldaglig kontorsbyggnad, men enligt Corporate Europe Observatory (CEO),² som vaktar på lobbyisterna, är det en av Bryssels mäktigaste adresser. Här huserar den amerikanska advokatbyrån Slaughter & May och två stora konsultföretag, Hill & Knowlton och Burson-Marsteller, med filialer inriktade på *public affairs*, "offentliga angelägenheter". Det är en finare beteckning för lobbying och handlar om att hjälpa företag och organisationer att påverka EU:s beslutsfattare. En annan omskrivning är *Europe-*

EU-byggnad i dimma. Dessvärre omgärdas EU av dimma också i många medborgares föreställningsvärld.

Foto: Lisa Irenius

an Affairs Specialist, som det står på många lobbyisters visitkort. Public affairs-konsulterna står för en stor del av lobbyingbranschen i EU, som totalt uppskattas generera 60 till 90 miljoner euro i årliga intäkter. Men de utgör bara en liten del av Bryssels alla lobbyister, som kommissionen uppskattar till 15 000. Andra bedömningar varierar mellan 6 000 och 30 000. Om en lobbyist definieras som "den som söker påverka beslutsprocessen" kan det vara nästan vem som helst i Bryssel: regioner och städer, think tanks, medier och andra opinionsbildare, anställda på EU-institutionerna som söker påverka varandra, diplomater från både EU och andra delar av världen ... Huvudaktörerna inom lobbying är emellertid företag och NGO (icke-statliga organisationer). Ofta ställs dessa två mot varandra, till exempel kemikalieindustrin versus Greenpeace, och man hör ofta att industrin går segrande ur striden.

– Det där är nonsens, sade David Earnshaw, managing director på Burson-Marsteller, när jag undrade hur han uppfattade saken. Båda sidor anser alltid att de förlorar. I själva verket balanserar företag och NGO varandra. De förra har pengar och de senare har förtroende, vilket egentligen är värt mer än pengar.

Med en svepande gest över firmans

kontorslandskap, där ett tjugotal personer satt bänkade framför datorskärmar, sade han att det finns många vanföreställningar om vad public affairs handlar om.

– I själva verket utgör "lobbying" bara 10 procent av arbetet här. För det mesta sitter vi här framför datorerna och sysslar med bland annat *monitoring*, det vill säga följer och bevakar lagstiftningsarbetet inom EU.

Han var märkbart irriterad på den lobbyingkritiska "vakthunden" CEO.

– Lobbyingdebatten kommer upp med jämna mellanrum i EU, ungefär vart tionde år. Varje gång är det stort sett samma frågor som diskuteras. Men skillnaden den här gången är att kritiken kommer från folk som är emot EU. Mannen bakom CEO, Erik Wesselius, var engagerad i nej-kampanjen i Nederländerna.

Oavsett hur det ligger till med detta (Wesselius själv förnekar att han är anti-EU) är det inte ologiskt att EU-kritiker vänder sig mot lobbying. I den akademiska debatten hävdar många att intressegrupperna som helhet driver på mot ökad integration och harmonisering inom EU, även om det är oklart hur stort inflytande de har haft.³

David Earnshaw trodde att det stämmer att lobbyister arbetar för

fördjupad integration men tyckte detta var oproblemiskt. På det hela taget såg han inga problem med lobbyverksamheten i EU i dag, utan menade tvärtom att unionen behöver mer lobbying för att öka medborgarnas engagemang. Han ansåg också att befintliga uppförandekoder för lobbyister – Europaparlamentets och branschens egna – fungerar utmärkt. Ett allmänt register som Siim Kallas föreslår skulle bara göra det svårare för "the little people" att lobba. Earnshaw avfärdade också dem som påstår att Bryssels lobbyister använder allt fulare och mer vilseledande metoder – till exempel upprättade Burson-Marsteller en hemsida för "Bromine Science and Environmental Forum", där det inte tydligt framgick att det var bromindustri som låg bakom.

– Vem skulle annars ha legat bakom? undrade Earnshaw och bedömde mina förslag om allmännyttiga fonder och forskarteam som orealistiska. (Numera står det på hemsidan vilka som finansierar forumet.)

LOBBYISTERNAS bekymmersfrihet är ett bekymmer i sig ur kommissionens synvinkel. Hur effektiva blir branschens egna uppförandekoder

Forts. nästa uppslag

ÖVERBLICK/ IDÉDEBATT

■■■ **SOCIALT KAPITAL.** Diskussionen tog fart efter kalla krigets slut: Skulle amerikanerna förlora engagemanget i gemensamma mål när de inte enades av en yttre fiende? Åtskilliga befarade det vid 1990-talets mitt, och Robert Putnam förkunnade att amerikanerna bowlade ensamma.

■■■ Många trodde att 11 september skulle förändra detta: historiskt sett har krig väckt den amerikanska befolkningens offervilja. Men denna gång varade viljan till mobilisering endast en kort stund, konstaterar Lawrence D. Kaplan i *The New Republic*. Till en del handlar det om bristande ledarskap, menar Kaplan. Men det beror inte bara på George W. Bush. Även om det moderna kriget visserligen inte kräver en massmobilisering tyder det mesta på att relativt få skulle vara intresserade. Kaplan frågar om USA kan fylla sin utrikespolitiska roll när befolkningen har en sådan mentalitet.

■■■ Många välkomnar säkert en sådan utveckling för USA:s del, men för de flesta samhällen torde det vara ett problem om medborgarna blir för självcentrerade för att engagera sig för övergripande mål. Har västvärlden blivit den narcissistiska kultur som Christopher Lasch varnade för i sin berömda bok från 1978? Narcissismdiskussionen har sjunkit undan på senare år. Kanske var den inte fruktbar eller så beskriver man nu samma fenomen med andra begrepp. Men det kan också bero på att det som Lasch såg som ett tydligt patologiskt tillstånd har blivit normalt och därför svårare att få grepp om.

I *Policy Review* går Christine Rosen under rubriken "The Overpraised American" tillbaka till Laschs *Den narcissistiska kulturen* för att se i vilken utsträckning han fått rätt. De symptom han pekade på har inte försvunnit utan tagit nya former, menar Rosen. Föräldrar som inte har tid att umgås med sina barn kompenserar det med "overpraise", överdrivet beröm, och försöker konsekvent stärka barnens självkänsla. Resultatet tycks bli att de får en förvriden självuppfattning och svårare att klara de prövningar som oundvikligen kommer. Men Lasch underskattade teknikens betydelse – datorskärmen kan också fungera som jagets spegel.

RED.

Sant eller falskt?

Efter orkanen Katrina spreds bilder via e-post och internet. Bush framträder här i falska bildmontage. Ormbilden är sann, men har inte tagits i New Orleans som har hävdats utan i Sydafrika. Fler bilder på: <www.snopes.com/katrina/photos/>.

Digitala illusioner och uteblivna revolutioner

MED HJÄLP av bildprogram som Photoshop kan vem som helst manipulera ett fotografi, vilket gav upphov till en livlig debatt i början av nittiotalet. Förväntningarna var uppskrivade och sträckte sig från farhågor om "fotografiets död" till förhoppningar om en kreativitetens befrielse. Detta har varit utgångspunkten för konstvetaren Anna Dahlgrens nyutkomna avhandling om *Fotografiska drömmar och digitala illusioner* (Symposion), i vilken hon undersöker hur det egentligen har blivit med "bruket av bearbetade fotografier i svensk dagspress, reklam, propaganda och konst under 1990-talet".

AXESS: Vilket genomslag har det blivit för bearbetade fotografier?

DAHLGREN: I Sverige var debatten som mest accentuerad kring 1993 och det var då som antalet bearbetade fotografier ökade mest. Sedan dess har det legat kvar på den nivån.

Det här beskrevs inledningsvis som en revolution, men som det har påpekats är det snarare en evolution.

Jag har funnit att det var fler bearbetade bilder i kvällspressen än i dagspressen. I kvällspressen var det på sin höjd en eller två bearbetade bilder i varje nummer, vilket procentuellt sett är en väldigt liten del. Men jag har bara tittat på bilder som är synligt bearbetade.

AXESS: Hur ser man om ett fotografi är bearbetat?

DAHLGREN: Ett sätt är när motivet inte stämmer, till exempel om en

AXESSINTERVJU

Anna Dahlgren

människas huvud har bytts ut mot en glödlampa... När det gäller bilder i dagstidningarna så märker de själva ut bildmontage genom till exempel en liten symbol. Det går också att se när det är dåligt gjort, om det till exempel finns skarvar i ett montage.

AXESS: Du skriver att tekniken för att bearbeta bilder har fått konsekvenser för fotografi i allmänhet?

DAHLGREN: Eftersom tekniken har ökat möjligheten att skapa tekniskt perfekta bilder har det skapat en reaktion i form av ett intresse för imperfektion, som Dogma inom filmkonsten. Inom fotografi finns en förening med världsspridning som använder den ryska kameran Lomo (se www.lomo.se eller www.lomography.com).

En annan effekt av den nya tekniken är att alltmer kan visualiseras.

I dag har det också utvecklats en hel kultur kring detta, till exempel finns internetsajter för "falsa" och "sanna" bilder. RED.

Forts. Den dimhöljda stadens ...

om de aldrig uppfattar att någon bryter mot dem?

- Mitt huvudargument när det gäller uppförandekoder är: hur många fall har det varit? Vissa uppförandekoder har inte haft några fall alls. En parallell är att man kan ha goda lagar mot korruption i ett land, men om dessa aldrig tillämpas måste man börja ställa frågor, säger Siim Kallas. Vi vill ha öppenhet och mekanismer som garanterar detta. Vem gör vad och för vilka pengar? Vilka ska skyldigheterna vara att lämna information till samhället?

Hans vice kabinetschef Kristian Schmidt påpekar att det är särskilt viktigt med insyn i intressegrupper på EU-nivå:

- I ett nationellt sammanhang har man kontakt med gräsrotterna. Här ser man bara topparna och vet inte så mycket om rötterna.

Frågan är bara hur ett lobbyistregister skulle kunna se ut i praktiken. Motsvarigheter finns i USA och Kanada, men där ser lobbyverksamheten litet annorlunda ut.

Kristian Schmidt menar att frågan om hur en lobbyist definieras är ett "falskt problem" och att en vid definition räcker. En person som inte är verksam i Bryssel utan åker dit i ett enstaka lobbygärande skulle inte behöva registrera sig - här kan finansiering vara ett kriterium. En annan fråga är hur kommissionen skulle få lobbyister att ta registret på allvar och hur de som inte registrerade sig skulle sanktioneras. Men processen har bara börjat. Den 9 november diskuterar kommissionen *Transparency*

Initiative och mot slutet av året kommer en så kallad grönbok - ett debattunderlag - som presenterar initiativet mer i detalj. Nästa år ska ett rundabordssamtal ordnas med lobbyister från både företag och NGO. Kommissionens drömscenario är att de tillsammans ska komma överens om regler och mekanismer för uppföljning av dessa.

- Det går inte att arbeta utan drömmar. Om man har bra drömmar så får man bra resultat, säger Kallas. En frivillig process är förstås mer tidskrävande än att införa något slags bestämmelse, vilket vore enklare även om det också tar mycket tid. Men jag är fortfarande idealist och hoppas att det finns en god vilja hos alla parter.

LOBBYING ÄR ETT AV många begrepp som det är svårt att diskutera på EU-nivå. Vissa ser det som något smutsigt, andra som något positivt. I Bryssel används ibland beteckningen "the fine art" och få skulle säga att företeelsen som sådan är dålig.

- Om vädret vore så här varje dag och vi fattade beslut med slutna ögon, då vore det ett problem, säger Kristian Schmidt med en nick åt dimväggen som fortfarande står tjock utanför fönstren.

Lobbygrupperna anses bidra med information om vad som händer där ute, bortom institutionernas väggar.

- Vi försöker inte säga att vi inte vill ha lobbyister. Budskapet är det motsatta: Ni är välkomna, och just därför är det viktigt att ni gör det på ett öppet sätt, säger Schmidt.

Även Jean Lambert, en brittisk

NÅGONSTANS I SVERIGE

Säg det med en mobil megafon

PÅ TÅGET MOT GÖTEBORG sitter en affärsman i fyrtioårsåldern. Han har sin bärbara dator i knäet och talar i mobiltelefon. Själv sitter jag på sätet intill. Niklas, som mannen snart visar sig heta, ringer åtskilliga samtal på sin mobil och efter ett tag är alla passagerare i vagnen indragna i det som långsamt bildar berättelsen om ett liv. Hans mamma är svårt sjuk. Läkarna har just denna måndag konstaterat att hon har tjocktarmscancer som har spridit sig till andra organ i kroppen, bland annat till livmodern. Niklas ringer till Petra, förmodligen hans syster. De talar lågmält om vem som först kan ta ledigt från jobbet. Han ringer upp goda vänner till mamman, informerar arbetskamrater om läget, ställer in möten. Med mjuk och samlad röst går han under varje samtal igenom läkarens utlåtande, moderns reaktioner, sina egna tankar. Det är tyst runt omkring. Sätena lyssnar upp-

märksamt. Slutligen ringer han sin mor. Kvinnans röst, som är distinkt och förhållandevis ung, bärs ut i kupén genom telefonens högtalare.

"Hej mamma, det är Niklas. Petra har berättat om provresultaten ... hur mår du?"

"Det är ganska bra. När kan du komma hit?"

"Jag vet inte. Jag har ett möte i morgon som jag har svårt att bli av med. Men vill du att jag ringer nån? Ska jag ringa Eva? Eller är hon för hurtig? Vem föredrar du att ha hos dig i kväll? Det ska ju vara nån som du står ut med att ha omkring dig i ett sånt här läge."

"Jag vet inte ... jag vill nog va ensam."

"Mm ... det här väcker så många frågor. I alla fall gör det det hos mig. Jag vet inte om det är så bra att va ensam då."

Samtalet avslutas och Niklas knappar in nya sifferkombinationer

ledamot för de gröna i Europaparlamentet, understryker att lobbying är bra, trots att hon också är kritisk mot industrins makt och arbetar för större öppenhet i ministerrådet i syfte att bland annat tydliggöra lobbyisternas inflytande.

– Det är bra för oss politiker att få ta del av intressegruppernas åsikter, det hjälper oss att få en mer balanserad syn på frågorna, säger hon när vi ses på ett kafé inne i parlamentet.

Allteftersom Europaparlamentet har fått större makt riktas en allt större del av verksamheten dit. I receptionen skratade de när jag frågade om parlamentet får många besök från lobbyister och sade att de är många fler än politiker. Runt 6 000–7 000 lobbyister kan i dag komma och gå som de vill i parlamentet, efter att ha registrerat sig där och skrivit under dess ordningsregler.

– Parlamentsledamöter som har varit med här ett tag säger att det aldrig har varit så mycket lobbying som nu kring kemikaliedirektivet, berättar Lambert.

Före vårt möte fick jag en hastig guidetur genom parlamentet av Lamberts assistent Helen. Ett måste vid en sådan tur är tydligen att se en stor skulptur av Olivier Strebelle: en mängd olika metallrör som slingrar sig om varandra i en komplex konstruktion som sträcker sig genom flera våningar i parlamentet. Det är en metafor för Europa, förklarade Helen och slog till en ände av skulpturen med knytnäven: då spred sig ett dovt sjungande ljud på ett närmast magiskt vis över alla de separata rören.

– Den ska visa hur Europas olika delar är beroende av varandra, sade Helen.

– Jag är alltid rädd för att den ska ramla ned när jag har slagit på den.

Denna skulptur ger kanske mer än något annat en bild av den europeiska beslutsprocessen: allt hänger ihop och förmår avge något slags enhetligt ljud, men det är snudd på omöjligt att se hur ljudet överförs och var det började. Och formerna för lobbying bestäms till stor del av det politiska systemets strukturer för makt och beslutsfattande. Det är relativt lätt att få tillträde till EU:s fragmenterade system på grund av dess stora maktspredning och stora antal aktörer. Däremot kan det vara svårare att förutse inflytande och effekter i ett fragmenterat system. Men hittar man bara rätt ingång kan det alltså ge genljus i hela systemet. Och EU:s beslutsprocess är full av potentiella ingångar, inte bara genom kommissionen, parlamentet och ministerrådet, utan också genom de kommittéer och expertgrupper som är knutna till institutionerna.

En annan faktor som gynnar mängden av lobbyister i EU är kommissionens ställning. Kommissionen är beroende av intressegrupperna både för expertis och legitimitet, eftersom den är en slimmad organisation och inte är utsedd genom allmänna val.

Kommissionen spelar en central roll för att forma och upprätthålla intressegrupper; till exempel har den kraftigt bidragit till bildandet av en stark kvinnolobby på EU-nivå.⁴ Eftersom kommissionen i princip har monopol på initiativrätten i lagstiftningsarbetet blir den attraktiv för lobbyister, som vill komma in så tidigt som möjligt i beslutsprocessen.

Öppenhetsivrare. Siim Kallas har lanserat ett Transparency Initiative.

Enligt forskarna Sonia Mazey och Jeremy Richardson innebär en pågående försvagning av kommissionen att denna blir än mer beroende av intressegrupperna för sin legitimitet. De menar att kommissionen har utvecklats till en typisk byråkrati som skapar allierade av intressegrupperna.⁵

Rent allmänt har intressegrupperna fått fylla det tomrum som har uppstått i EU genom bristen på transnationella partier och medier, påpekar statsvetaren Justin Greenwood. Risken är dock att beslutsprocessen blir överbelastad och närapå paralyserad av alla lobbygrupper.⁶ "När Barbie har etablerat sig i Bryssel, då måste systemet för intressegrupper på EU-nivå vara nära sin mättningspunkt!" skriver Mazey och Richardson apropå det amerikanska företaget Mattels etableringsförsök i den europeiska huvudstaden.⁷

främlingar och medresenärer för varandra, men den skyddande anonymiteten försvagas för varje samtal som Niklas avverkar. Han kommer allt närmare. Det känns inte obekvämligt. Däremot tar han stor plats med sina samtal. Han bryter in i de enskilda aktiviteter som pågår i rummet; den läsande kvinnan som sitter mitt emot höjer upprepade gånger blicken för att se på Niklas, hon tappar tråden i texten och får börja om, hon vänder inte blad i boken på hela resan.

Hamlet 2005. Innebär mobilen en renässans för monologen som konstform?

Foto: Rolf Bruderer/Corbis

på displayen. Han ringer till Eva och kommer överens om att hon ska åka över till mamman och vara där mellan fem och nio på kvällen. Sedan talar han med systern igen. Moderns kursgård måste säljas. Hon kan inte fortsätta med verksamheten. Det går inte längre. "Mamma inser inte hur sjuk hon är", säger han. För första gången svajar rösten till en aning.

När jag ska kliva av tåget reser sig Niklas för att släppa förbi mig. Våra ögon möts, han ler snett.

"Lycka till med allt", säger jag.

"Tack. Tack så mycket", svarar han.

Detta är en vanlig och ändå specifik vardagsbild. En människas hela liv flyttar tillfälligt in i en öppen tågupé genom en mobiltelefon. Vi är

främlingar och medresenärer för varandra, men den skyddande anonymiteten försvagas för varje samtal som Niklas avverkar. Han kommer allt närmare. Det känns inte obekvämligt. Däremot tar han stor plats med sina samtal. Han bryter in i de enskilda aktiviteter som pågår i rummet; den läsande kvinnan som sitter mitt emot höjer upprepade gånger blicken för att se på Niklas, hon tappar tråden i texten och får börja om, hon vänder inte blad i boken på hela resan.

I BOKEN Hallå! Om telefonens första tid i Sverige (2005) skriver etnologen Jan Garnert att de teletekniska nätverken ändrade möjligheterna att förhålla sig till och hantera tiden och rummet där livet utspelas. Han skriver också att det ur etnologisk synvinkel mest intressanta med mobiltelefonen är att den är knuten till en person och inte, som den gamla telefonen, till en plats. Hur ska detta tolkas? Betyder det att människan numera bär sig själv i fickan, i väskan eller i ett snöre om halsen; att

PLÖTSLIGT BRYTER solljus genom dimman och in på Siim Kallas kontor. Snart reagerar dock den ljusreglerande konstruktionen på byggnadens fasad och vinklar om sina stora spjälor för att blockera solstrålarna. Återigen blir det medelljust inne hos kommissionen. Och sannolikt blir det så småningom någon kompromissartad medellösning på frågan om kontroll av lobbyverksamhet. Det behöver inte vara en dålig lösning.

Men om EU fortfarande omgärdas av dimma i medborgarnas föreställningsvärld beror det kanske mer på svåröverskådliga strukturer än på bristfällig öppenhet. Även om grundlagsprojektet för närvarande ligger på is är det nödvändigt att fortsätta arbetet med att förenkla och förtydliga EU:s beslutsprocess. Transparensens effekter blir begränsade om det är en förvirrande slingerväxt som uppenbarar sig bakom dimridåerna.

1 Siim Kallas, "The need for a European transparency initiative", Speech/05/130, The European Foundation for Management, Nottingham Business School, Nottingham, 3 March 2005.

2 <www.corporateeurope.org>. CEO:s Brysselguide heter "Lobby Planet".

3 Sonia Mazey & Jeremy Richardson, "Interest Groups and the Brussels Bureaucracy", i Jack Hayward & Anand Menon, *Governing Europe*, Oxford: Oxford University Press 2003, s. 226 och Justin Greenwood, *Interest Representation in the European Union*, New York: Palgrave Macmillan 2003, s. 254–277.

4 Greenwood, a. a., s. 224.

5 Mazey & Richardson, a. a.

6 Greenwood, a. a., s. 12 och s. 73.

7 Mazey & Richardson, a. a., s. 208.

hon alltmer är sin teknik? Livet som i en liten ask. Bokstavligen.

Niklas ger ingen vila under den gemensamma färderna genom skånsk landsbygd. Men i stället för lugnet får medresenärerna ett förtroende. Samtidigt finns det anledning för passagerarna att låtsas som om de inte hör, eftersom det som sker mellan telefonen och dess ägares öra och mun uppenbart är något sorgligt och svårt och inte minst väldigt privat. Ändå blir medresenärerna delaktiga, berörda. Måhända bryter jag också mot en oskriven regel när jag säger mitt "lycka till", eftersom det är det samma som att erkänna att varje ord som har sagts har hörts. Men Niklas mätta leende och uppriktiga tack-sambet vittnar om att han kanske önskade vårt sällskap under sin svåra resa. Han ville slippa vara ensam.

"Mobiltelefonens kulturhistoria är värd sin egen essä", summerar Garnert.

MIA MARIE LUNDÉN

Namnen i texten är fingerade.

Stillsam schizofreni präglar Japans industristruktur

UTBLICK/ Ineffektiv världsbankir. Finansmarknaderna reagerade positivt på Junichiro Koizumis valseger. Reformerna allena rår dock inte på problemen i japansk ekonomi.

RICHARD NAKAMURA

Forskare vid Handelshögskolan i Stockholm

LIKSOM ALLA länder har Japan upplevt ekonomiska kriser från en tid till en annan och tagit sig ur dessa mer eller mindre väl. Till exempel gick de japanska företagen starka ur oljekriserna på 1970-talet. Därför var de utländska förväntningarna på de japanska företagens förmåga att klara debaclet efter den så kallade bubbelökonomi höga i början av 1990-talet. Detta var också den allmänna uppfattningen i Japan, och företagen, i synnerhet då finansinstitutionerna, valde en liknande strategi som under 1970-talets oljekriser: inta en låg profil tills stormen bedarrat.

Att sticka huvudet i sanden var en bekväm men verkningslös strategi. En avgörande faktor för krisens långvarighet, och som skilde den japanska krisen från till exempel de nordiska, var Japans ställning som nettoexportör av kapital. Att landet självt "höll i plånboken" skapade inga incitament hos vare sig företagare eller politiker att genomföra radikala och snabba åtgärder för att få styr på skutan innan den gick i kvav. Den ekonomiska styrkan har därför varit lika mycket en förbannelse för Japan under 1990-talet som den tidigare var en välsignelse: landet hade förutsättningarna att under många år finansiellt genomleva en djup kris. Men oavsett hur stark en ekonomi är finns det gränser.

Under 1990-talets andra hälft började finansiella institutioner att gå i konkurs i en skala som saknade motsvarigheter under efterkrigstiden. Enskilda personers privatekonomi påverkades. Företag genomförde för japanska förhållanden drastiska åtgärder för att minska kostnaderna och öka lönsamheten, bland annat i syfte att bemöta den panikartade kreditstramning som följde på oron i finanssektorn. I det liberaldemokratiska partiet (LDP), som just återvunnit regeringsmakten efter en historisk sejour som oppositionsparti,

började även de mest förhårdade politiker att oroa sig för hur den allmänna opinionen skulle reagera på den passiva ekonomiska politiken. LDP genomdrev ett antal ekonomiska stimulanspaket för att på ett keynesianskt sätt få i gång tillväxten genom stora infrastrukturinvesteringar.

Emellertid blev dessa stimulanspaket en rad av slag i luften, eftersom de inhemska hushållens reaktion på de drastiskt ökade budgetunderskotten blev en ännu mer återhållsam privat konsumtion, vilket på ett avgörande sätt påverkade de inhemska företagens lönsamhet negativt. De japanska hushållens sparvärde ökade så till den milda grad att nettoeffekten blev negativ, det vill säga hushållen sparade mer än vad regeringen och företagen investerade. Allt fler företag gick i konkurs och de totala skatteintäkterna minskade, vilket försämrade läget för den japanska regeringen ännu mer än vad som skulle ha varit fallet utan stimulansåtgärder.

INTRESSANT NOG sågs problemen i finanssektorn inledningsvis som ett temporärt nationellt problem, som inte skulle påverka den japanska ekonomin nämnvärt. Att de stora bankerna skulle påverkas över huvud taget var inte ens tänkbart, eftersom de genom sina enorma tillgångar ansågs solida nog för att klara alla kriser. Efter hand kom dock uppgifter om att kreditförlusterna var mycket större än vad som officiellt uppgavs av finansinstitutionen. Det blev uppenbart att bankerna och finansinstitutionen hade ägnat sig åt lufttransaktioner mellan koncernföretag för att dölja den verkliga omfattningen av kreditförlusterna. Än i dag är det totala värdet av de kreditförluster som de japanska bankerna drog på sig efter 1980-talets okontrollerade utlåning svårt att uppskatta. Officiellt var värdet på kreditförlusterna när de var som störst cirka 15 procent av BNP, att jämföra med den nordiska finanskrisen runt 1992, när de samlade kre-

ditförlusterna i Sverige och Finland uppgick till 11 respektive 10 procent av BNP.

Med hänsyn till landets roll som världsbankir blev problemet med de massiva kreditförlusterna inte bara en nationell angelägenhet, utan även ett internationellt problem så länge berget av kreditförluster fanns kvar dolda i finansinstitutens balansräkningar. Ett exempel på hur japanska finansiella aktörers problem skulle kunna påverka den internationella ekonomin är att USA får problem att finansiera sitt långsiktiga upplåningsbehov när japanska finansföretag som en panikreaktion stramar åt sina krediter och slutar köpa amerikanska statsobligationer, vilket i sin tur kan driva upp de långa amerikanska räntorna och därigenom påverka den internationella konjunkturen.

Som ytterligare sten på börda kunde ekonomer i början av 1997 konstatera att deflationen var ett faktum. Visserligen hade fallande priser observerats inom fastighetsbranschen ända sedan spekulationsbubblan sprack 1990, men nu kunde även fallande priser i producent- och konsumentleden noteras. Initialt var den politiska viljan att erkänna deflationen låg och först 1998 började en mer allvarligt menad diskussion att föras mellan politiker, byråkrater och centralbank.

EFTER HAND VÄXTE dock insikten bland de styrande att roten till den ekonomiska krisen snarare hade strukturella orsaker. Med struktur menas inte bara reglerings- och övervakningssystemen, utan även industristrukturer och de inhemska marknadernas öppenhet för konkurrens. Även om Japan är ett exportorienterat land är den inhemska konsumtionen viktigast för de japanska tillverkningsindustrierna och tjänsteproducenterna. Ett konkret exempel är Toyota, som exporterar cirka 40 procent av sin totala produktion, att jämföra med Volvo, som exporterar upp till 90 procent av sin produktion. Liksom för USA gör ekonomins storlek att exporten relativt sett är av mindre betydelse för Japan än för andra OECD-länder. En trolig bidra-

gande faktor till att japansk industriproduktion till största delen konsumeras inom landet är kombinationen av konsumentpreferenser och icke-tariffära handelshinder, som existerat främst inom servicenäringen och i de tillverkningsindustrier som prioriterades av det en gång så inflytelserika ministeriet för internationell handel och industri, MITI.

Ändå har exporten varit en avgörande motor för den ekonomiska tillväxten efter kriget. Tack vare den har levnadsstandarden ökat för japaner, som kraftigt kunnat öka sin köpkraft till lycka för den inhemska industrin. Den utåtriktade handelspolitiken och därmed exponeringen för internationell konkurrens har också bidragit till att införa höga produktivitetskrav i tillverkningsföretag inom exportsektorn. Detta gäller dock inte generellt för företag som tillhört de sektorer som skyddats på hemmamarknaden. Eftersom dessa företag varit skyddade från internationell konkurrens, samtidigt som de inhemska marknaderna varit uppde-

Vår nye medarbetare.

Vardroboten är ett hett alternativ till arbetskraftsinvandring.

Foto: Katsumi Kasahara/Pressens bild

lade, har företagen saknat incitament för att bli mer effektiva. Därför har Japan uppvisat en närmast schizofren industristruktur: å ena sidan högefektiva företag som tillhör exportindustrin, å andra sidan lågpresterande, ineffektiva företag inom de skyddade industrisektorerna.

SOM TIDIGARE nämnts har en rad strukturella åtgärdsprogram införts av den japanska regeringen sedan slutet av 1990-talet för att vitalisera den stagnerande ekonomin. De viktigaste åtgärderna är liberaliseringen av den inhemska ekonomin, öppnandet av marknader som tidigare varit stängda för internationell konkurrens (såsom den finansiella sektorn), underlättande av utländska direktinvesteringar genom en liberalisering av kapitalimportregleringarna, förnkling av förfarandet vid företagsfu-

sioner och företagsförvärv, ökade krav på transparens och etik i japansk redovisningssed, upprättande av en bankakut för att administrera statliga lån till finansinstitut och för avveckling av förstatligade tillgångar samt strävan efter att effektivisera eller privatisera de statsägda företagen.

Utöver dessa åtgärder har näringslivet börjat fatta beslut om rationaliseringar i en skala som var otänkbar för tio år sedan, såsom uppsägningar, fabriksnedläggningar, försäljning av företag till utländska intressen och ökad fokus på direktavkastning på investeringar. Dessutom har medvetenheten kring frågor rörande företagsstyrning ökat bland japanska företag, liksom acceptansen för utländskt ägande av japanska företag.

Faktum är att Japan redan visat tecken på en viss återhämtning. För första gången sedan 1990-talet har Japan haft en ihållande, om än blygsam, positiv ekonomisk tillväxt. I maj rapporterades att en tredjedel av företagen listade på Tokyobörsens A-lista noterade rekordvinster för räkenskapsåret 2004/2005. Detta är både en intressant utveckling av och en indikation på den ekonomiska återhämtningen, i synnerhet då samma grupp företag bara fram till för några år sedan noterade en följd av rekordförluster under 1990-talets decennielånga recession. Orsaken till denna återhämtning kan självklart inte bara hänföras till en liberaliserad regleringsstruktur och kostnadsnedskärningar i företag. En viktig orsak till att tillväxten ökat är helt enkelt att den inhemska konsumtionen börjat ta fart igen efter ett helt decennium av eftersatta investeringar och uppskjuten konsumtion.

Att industrierna behöver ersätta utsliten produktionsutrustning är inget märkligt, men att konsumenterna hållit i plånböckerna trots deflation är kanske inte helt intuitivt begripligt. Logiken i hushållens konsumtionsbeteende under 1990-talet är emellertid enkel: om varorna blir billigare i morgon, varför spendera pengarna i dag? Om tillräckligt många resonerar så under tillräckligt lång tid inträffar naturligtvis en efterfrågekras, eftersom företagens intäkter sjunker, fler förlorar arbetet och hushållen tjänar och konsumerar mindre. Samtidigt gör den ekonomiska osäkerheten inför ålderdomen att hushållen lägger pengar på hög för att spara till ålderns höst. Men förr eller senare måste hushållen börja konsumera.

TROTS DE ekonomiska motgångarna på 1990-talet är Japan fortfarande världens näst största ekonomi. Landet har en välutbildad befolkning och en hög produktivitet inom exportsektorn och är en nettoexportör av kapital och varor (det vill säga har en

Forts. nästa sida

ret 2005 är året som gett oss ord som tsunami, curlingföräldrar, blogg och könsmaktsordning. Vi får se hur gamla de blir.

Om man får tro Språknämnden (som med jämna mellanrum ger ut Nyordboken, senast år 2000) får vi två nya ord i veckan. Dessa kan vara sprillans nya, men det kan också vara gamla ord som väcks ur slumrern och får ny betydelse och stor spridning.

Att bläddra i boken ger en mycket speciell retrokänsla. Livet snabbspolas. Vi får alla dokusåpaorden som öråd och bitch, alla politikerorden som återställare och gräddfil, alla hälsoorden som stavgång och hälsodryck, alla affärsorden som downsiza och outsourca, matorden som sushi och wok, och katastroforden som bogvisir och ebola...

Vad händer med alla dessa ord som (till skillnad från många tillfälliga bildningar som yxmannen och Hallunda-avfarten) kvalar in i ordlistornas värld? Jo, det blir rena långvården. Av de 120 000 ord som finns i Svenska akademins ordlista kan Medelsvensson högst hälften. Resten är mycket gamla och skröpliga.

Men till slut dör de bort inte bara på människors läppar utan också från listorna.

Det finns bag ladies i våra städer men inga bettlerskor.

Ett ord som militieombudsman har försvunnit därför att militieombudsmannen själv är borta, och saknaden tycks inte ta sig uttryck i ord. Vi slutade dricka kaffesurr direkt efter andra världskriget, och nu kan vi inte ens slå upp ordet.

Men ord kan försvinna utan att verkligheten förändras. Många tar sig en kvällsmacka efter Aktuellt, andra dukar upp en supé eller vickning på kvällskvisten. Men ingen tycker att det är kvällsvarsdags längre. Det finns bag ladies i våra städer, men inga bettlerskor.

Och någon gång ibland förändras hela språksystemet. Kvinnobetecknande ord som avskriviska används knappast, och turen kommer väl till ord som lärarinna om en upplaga eller två. Likaså säger ingen längre uppiffa för piffa upp. Sådana ord rensas ut i långa banor.

Mellan födelsen och döden finns den kraftfulla period då vissa ord gör kometkarriär. Ett sådant ord är leverera. Det förekom 75 gånger i en tidningsårgång 1996, och år 1998 var det uppe i över hundra för att år 2000 nå toppnoteringen 250. Sedan gick det utför. År 2002 hade nerförsbacken passerat 200, och vid senaste mätningen 2003 låg ordet på 160. Så ser ett modeord ut: Först är det bara maffiabossen som säger "You didn't deliver". Sedan sprider det sig våldsamt, innan folk börjar tröttna. Sedan är det alla slowstarters som gör ett ryck innan det bara blir töntigt. Det tar cirka fem år från att det börjar sin karriär tills det är tillbaka strax ovanför startpunkten.

På femte våningen i Stockholms universitet sitter en specialist på orddöd, professor Sven Lange. Han har en mycket osentimental inställning till att sammansatta ord dör. Men när ett morfem dör, då åker flaggan ner på halv stång. Det är han som står sörjande vid bettlerskans bår. Men modeorden sörjs knappast av någon.

Förresten: efterträdaren till leverera tycks vara prestera. I cirka tre år till.

LARS
MELIN

Docent i svenska

Kommunikativ cocktail

SÖTT LUKTANDE marshaller stakar ut vägen till *European Voices* 10-årsfest. Rödklädda jonglörer utanför portarna signalerar att något kul är på gång i de kontorsgrå EU-kvarteren. Under sin tioåriga livstid har veckotidningen *European Voice* etablerat sig som den kanske viktigaste referensen bland EU-folket i Bryssel. "EV", som den kallas, fungerar som ett slags förenande länk för alla dem som på ett eller annat sätt är involverade i beslutsprocessen i EU, liksom systerpublikationen *Roll Call* fyller en liknande funktion i Washington D.C. Båda tidningarna ägs av *The Economist*. Alla höga tjänstemän inom EU:s institutioner får ett exemplar. Den totala upplagan är 15 600 i veckan.

BLÅFÄRGAT BUBBEL serveras till gästerna. Margot Wallström skämtar om att den blå färgen måste vara något slags anspelning på kemikaliedirektivet. Hon är där för att säga ett par ord och citerar idén att en bra tidning inte har några vänner, men påpekar att i så fall ligger *European Voice* illa till för den har många vänner och många är där och firar den. Det är vänligt och skämtsamt menat, men blir också en påminnelse om bristen på god, kritisk mediebevakning på europeisk nivå. *European Voice* berömmar sig förvisso om att vara "den enda tidningen med en självständig syn på EU", skriver "utan nationell eller politisk vinkling". Men även om det är sant – och ofta befriande – att *EV* inte har ett nationellt perspektiv på EU-bevak-

Kemikalielik skål. Bristen på breda europeiska medier kan få negativa återverkningar. Foto: Corbis/Scanpix

ningen kan man inte förvänta sig att en tidning för beslutsfattare ensam ska fylla rollen som granskande tredje statsmakt.

I en debattartikel apropå lanseringen av en *Plan D* för "demokrati, dialog och debatt" påpekade Wallström att det behövs ett "europeiskt offentligt rum" (*DN* 12/10). Frågan är bara hur ett sådant kan skapas och Wallströms artikel gav mest svepande förslag. Ett var större användning av breda kanaler som tv. Men om oro funnits för att kommissionen skulle starta en egen tevekanal – vilket nog inte vore en framgångsrik lösning – är kommissionens kommunikation om *Plan D* (COM(2005)494) betydande läsning. Här finns också mer konkreta förslag om allt från kommissionärers tillgänglighet till inrättande av "European Goodwill Ambassadors". Samtidigt får diskussionen om breda europeiska medier gärna fortsätta på annat håll. RED.

ORDET

Total kapitalism ...

... diskuteras nu i Frankrike. I den nya boken *Le capitalisme total* (Seuil) menar Jean Peyrelevade att dagens system fungerar som ett

gigantiskt aktiebolag. Kortsiktighet går före allmänintresse. Den totala kapitalismens konflikter finns inuti var och en, inte mellan klasser.

Forts. Stillsam schizofreni ...

positiv handelsbalans). Dessutom har det genomsnittliga japanska hushållet fortfarande en större disponibel inkomst än det amerikanska. Som synes är den japanska ekonomin långt ifrån uträknad, och de inneboende kvaliteterna gör att Japan kvarstår som en betydande aktör i världsekonomin.

Men en sak är säker: i ekonomiska termer har Japan landat. Även om optimisterna från 1990-talets början äntligen verkar ha fått rätt såtillvida att de japanska företagen går starka ur 1990-talets kris, kommer landets tillväxt troligtvis inte att bli tvåsiffrig igen. Ett mera realistiskt scenario är en normalisering i linje med mognare OECD-kollegor. I och med att även japanska företag har anträtt vägen mot en globalisering av produktionskedjorna, kommer färre och färre arbetstillfällen att finnas kvar i den traditionella tillverkningsindustrin. I likhet med de västeuropeiska länderna blir därför den största utmaningen för Japan att skapa arbetstillfällen inom kunskapsintensiva industrier, att utnyttja inhemskt humankapital i forskning och utveckling samt att genom sin köpstarka och stora hemmarknad försöka locka utländska företag att etablera sig i landet och därigenom skapa ytterligare arbetstillfällen. Redan nu utgör servicenäringen en betydande del av japansk BNP och troligtvis kommer den att öka betydligt de kommande åren på bekostnad av tillverkningsindustrin.

En annan viktig fråga inför framtiden är det låga födelsetalet. Liksom i Västeuropa kommer den förvärvsarbetande befolkningen att behöva försörja en större andel äldre än i dag. Med en arbetslöshet som med största sannolikhet kommer att stabilisera sig runt 4 till 5 procent, i kombination med ett snart havererat pensionssystem, blir det demografiska trycket på ekonomin avsevärt om inget görs. Redan i dag är åldringsvård och handikapphjälpmedel

snabbt växande branscher och de stora elektronikföretagen är i full färd med att utveckla produkter såsom robotar för att avhjälpa bristen på arbetskraft inom åldringsvården. Den samhällsekonomiska nyttan av att satsa resurser på en utveckling av "vårdrobotar" kan diskuteras, eftersom en arbetskraftsinvandring från grannländerna antagligen skulle vara både mer flexibel och billigare för Japan. Men detta är en "icke-fråga" i dagens politiska debatt. Utanför den västerländska akademiska debatten om Japan existerar det över huvud taget ingen diskussion om möjligheterna med och förtjänsten från en eventuell arbetskraftsinvandring.

Vidare är det nödvändigt att den japanska regeringen fortsätter på den inslagna vägen med sitt reformarbete. Utsikterna för detta har också förbättrats avsevärt efter höstens parlamentsval, då premiärminister Junichiro Koizumi vann en jordskredsseger. Ända sedan hans tillträde på posten 2001 har strukturella reformer varit en integrerad del av hans politiska programförklaring. Med en egen majoritet i parlamentets båda kamrar har nu Koizumi en unik möjlighet att trumfa igenom alla sina reformförslag. Stabiliteten i japansk politik har därmed ökat och finansmarknaderna reagerade därför positivt på Koizumis valseger. Mot bakgrund av att Koizumis inflytelserika fiender inom LDP sedan tidigare är neutraliserade eller utrensade, är utsikterna för regeringens reformer nu betydligt bättre än tidigare.

Reformer allena rår dock inte på problemen i japansk ekonomi, och huruvida Koizumis visioner om bland annat privatiseringar av förlusttyngda statliga verk kan påverka den makroekonomiska situationen positivt kan bara framtiden utvisa. Troligen är en kombination av strukturella reformer och framtidsstro bland japanska konsumenter nyckeln till lösningen av den långvariga krisen i Japan. ■

Besserwisser av Anders Mathlein

JAG TROR I ALLA FALL ATT DET LIGGER NÅGOT I DET DÅR MED "INTELLIGENT DESIGN"... DET SÄGS JU ATT SANNOLIKHETEN FÖR ATT LIVET SKULLE HA UPPSTÅTT AV EN SLUMP ÄR LIKA LITEN SOM ATT EN STORM ÖVER EN SOPTIPP SKULLE FOGA SAMMAN EN JUMBOJET...

MJA... SOM VÄRLDEN SER UT VERKAR DET VÄL TROLIGARE ATT DET VAR EN STORM ÖVER EN SOPTIPP SOM SATTE IHOP DESIGNERN?

MEN DÅ VET MAN ÄNDÅ INTE VEM SOM SKAPADE STORMEN OCH SOPTIPPEN, ELLER HUR?

Tralaus anklagelser är nonsens

KERSTIN DAHLBÄCK

Dekanus vid humanistiska fakulteten,
Stockholms universitet

I SIN HUMORISTISKA och beskt satiriska saga "Det er ganske vist" skildrar H. C. Andersen hur "en lille Fjeder" blir "til fem Høns", det vill säga hur ett yttrande rycks ur sin kontext, förstoras och förvanskas för att under fältropet "til avisen, til avisen" överlämnas till tidningarna.

Sagan som utgavs 1852 har inte åldrats. Tvärtom äger den nu mer än tidigare sin tillämpning på tidningarnas som nyheter presenterade underhållningsstoff. Senast kan den appliceras på Johan Tralau artikel "Könspolitik går före akademiska meriter" i tidskriften *Axess* oktobernummer. I artikeln, vilken fick stort genomslag i såväl dags- som kvällspress, anklagas bland annat Tiina Rosenberg för forskningsfusk och plagiat, för vilket hon "belönats" med professorsbefordran av Stockholms universitet. Fjärdern i sammanhanget är Ingeborg Nordin Hennels recension i *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2000:2 av Tiina Rosenbergs samma år utgivna bok *Byxbegär*. Med detta menar jag inte att Nordin Hennels anmälan skulle vara lättviktig, bara att den utgör startpunkten för en osannolik medieprocess, förmodligen helt utan hennes medverkan. Nordin Hennels artikel är initierad och sakligt granskande utifrån gängse vetenskapliga krav. Hon redogör för innehållet i Rosenbergs bok, kommenterar – och invänder delvis mot – teorier, metod och terminologi och väger vad hon finner positivt mot negativt. Till det förre hör arbetets "innovativa kraft" och "en respektingivande bred beläsenhet i samtida anglo-amerikansk queer-teoretisk forskning kring byxroller", vidare bokens presentation av "feministisk teaterestetik resp. butch/femme-estetik samt av campbegreppet i kapitel fyra och fem, vilka är studiens bästa avsnitt". Till det senare hör "ett mindre solitt vetenskapligt handlag", att Rosenbergs framställning "brister i akribi" och att hon underlåter "att hänvisa till tidigare forskning". Nordin Hennel anför ett exempel (inte, som Tralau påstår, "många fler exempel", däremot innehåller detta "ett antal meningar", vilket Tralau gör affär av i en artikel i *Expressen* 15/10) baserat "på några stickprov" (inte som hos Tralau "ett stickprov") vilket visar att Rosenberg "utan citationstecken och andra markörer" återger Dekker &

van de Pols *Kvinnor i manskläder* från 1995. Detta verk är – som Nordin Hennel noterar – "en referens i Tiina Rosenbergs bok" (jfr Tralau: "ingen fotnot"). Nordin Hennel menar att Rosenberg genom en "besynnerlig hantering av tidigare forskning" gör "sig själv en björntjänst", men hon använder aldrig orden "fusk" eller "plagiat", vilka bildat löpsedelsrubriker i kvällspressen. Tralau påstår i en artikel i *Expressen* 15/10 att han hittar "ytterligare exempel utan att ens leta". För att vara trovärdig bör han redovisa textställen.

DEBATT

Kerstin Dahlbäck svarar Johan Tralau, som i *Axess* nr 7 hävade att Tiina Rosenbergs professur var ett resultat av "könspolitik" snarare än akademiska meriter.

Det är karakteristiskt att Tralau endast anför Nordin Hennels negativa kritik och utelämnar hennes beröm. Han använder hennes recension och Rosenbergs bok som tillhyggen i det krogslagsmål han anställer i sin artikel.

Bland de angripna finns Stockholms universitet, som befordrat Tiina

Rosenberg till professor på "två böcker, varav den ena bevisligen delvis är kopierad från tidigare forskning"! Rosenbergs befordran till professor är en följd av universitetens politisering, menar Tralau: en "rädhågsen universitetsvärld utan självkänsla" går i politikernas ledband och banar väg för "forskare som kanske saknar tillräckliga vetenskapliga meriter, men väl har en könspolitisk dagordning som regeringen vill stödja".

SOM DEKANUS vid humanistiska fakulteten vid Stockholms universitet, ordförande i humanistiska fakultetsnämnden och i den anställningsberedning som beslöt att föreslå rektor att befordra Rosenberg till professor vill jag bemöta de anklagelser Tralau riktar mot fakultetens hantering av ärendet. De är grovt kränkande och så substanslösa att de kan betecknas som nonsens. Jag tar upp dem punkt för punkt.

1. Tralau gör gällande att Rosenberg har befordrats till professor på "två böcker". Rosenbergs meritlista omfattar ett stort antal nummer, varav fyra monografier i bokform. Ett tjugotal artiklar har publicerats efter 2000, det är då hon blev docent. Vid svenska universitet finns en unik möjlighet till insyn i tillsättnings- och befordringsärenden. Processen dokumenteras och dokumentationen är enligt offentlighetsprincipen tillgänglig för allmänheten. Ett ärende är således lätt att granska, vilket borde förhindra osaklig ryktesspridning. I det aktuella fallet hämtades de två sakkunniga från Finland (professor Pirkko Koski) respektive Dan-

Tre debattörer. Kerstin Dahlbäck och Tiina Rosenberg svarar Johan Tralau som svarar tillbaka.

Foto: Georgios Athanasiadis, Mia Åkermark och Marie Söderqvist

mark via Linköpings universitet (professor Nina Lykke) för att undvika en jävsituation. De sakkunniga informerades om ärendets art och Koski konstaterar i sitt utlåtande efter att ha redogjort för omfattningen av Rosenbergs oeuvre: "I definieringen av professorskompetens betonas vikt vid en vidare kompetens än den som krävs av en docent. Därför lägger jag speciell vikt vid aktiviteter efter år 2000. Utgångsläget för evalueringen är att motivera kvaliteten på den sökandes vetenskapliga akti-

vit; dess kvantitet har framkommit redan tidigare". Båda sakkunniga har med enfaset understrukit Rosenbergs kompetens, hon är – heter det – "en grundig, meget beläst, vidende, innovativ og original forsker, som på ett markant og højt kvalificeret vis fornyet svensk genusforskning, og hvis forskning klart ligger på højde med den bedste internationale forskning på området" (Lykke) och det heter vidare att hennes "forskningar, undervisning och andra meriter till både sin kvantitet och kvalitet utan tvekan [uppfyller] kraven på befordran" (Koski). Koski konstaterar också att mängden vetenskaplig forskning är "tillräcklig visavi både teatervetenskap samt genusvetenskap". De sakkunniga tillstyrkte således varmt Tiina Rosenbergs befordran. Anställningsberedningen granskade den samlade meriteringen och tog ställning till de sakkunnigas utlåtanden.

Den var enig i sitt beslut att föreslå rektor att befordra Tiina Rosenberg till professor.

2. Tiina Rosenberg har enligt Tralau befordrats till professor på "två böcker, varav den ena bevisligen delvis är kopierad från tidigare forskning". Frågan om kopiering och plagiat i *Byxbegär* har jag kommenterat ovan. Tralau stöder sig uteslutande på Nordin Hennels recension, som för fram vägande kritik men som inte gör gällande att det är fråga om plagiat. Nordin Hennel förtydligar detta i brev till rektor Kåre Bremer 12/10 och i en debattartikel i *Dagens Nyheter* 18/10 2005.

3. Tralau ifrågasätter om Rosenberg "kunnat bli professor i det ämne hon en gång disputerade i, teatervetenskap" och påstår att ämnet genusvetenskap erbjudit "en genväg" till professorstiteln. Till detta kan sägas att Rosenberg innehade två halvtidslektorat, det ena på teatervetenskap och det andra på genusvetenskap, och att hon kunde välja vilken disciplin hon ville tillhöra som professor. De två sakkunniga utsågs av dekanus på förslag av prefekten i teatervetenskap och föreståndaren vid Centrum för genusforskning och valdes så att de skulle täcka Tiina Rosenbergs dubbla kompetens.

4. Tralau insinuerar att fakultetens lärarförslagsnämnd (tidigare anställningsberedning) faller undan för politiska påtryckningar. Han ser spöken på ljusa dagen. För någon tid sedan fick jag hotbrev av företrädare för "feminismen" med anledning av en tillsättning som inte utföll till deras belåtenhet. Bland hoten ingick att man skulle larma massmedia. Händelsen är inte unik. Men att

Forts. nästa sida

Forts. Tralaus anklagelser ...

hoten emanerar ur skilda ideologier borgar för att nämnden förmår vara objektiv.

I enlighet med de riktlinjer som Stockholms universitet fastställt bör en undersökning initieras om en anmälan eller "en tydlig ryktes-spridning" föreligger om misstänkt vetenskaplig ohederlighet. Vad som avses med "plagiat" varierar men universitetets definition är mycket sträng. I det aktuella fallet måste konstateras att ingen anmälan har inkommit och att ryktesspridningen om plagiat i *Byxbegär* ägt rum fem år efter bokens utgivning och via massmedia, inte via vetenskapliga tidskrifter. Som regelverket föreskriver har en förberedande utredning gjorts för att ge fakultetsnämnden, på vilken ansvaret ligger, underlag för att avgöra om en så stark misstanke föreligger att utredningen bör drivas vidare eller ej. Fakultetsnämnden, som sammanträdde 18/10, beslöt på grundval av inhämtat relevant material att inte vidare utreda anklagelserna om plagiat. ■

Tralau har inte kontrollerat källan: referenser finns

I artikeln "Könspolitik går före akademiska meriter" anklagar Johan Tralau mig för forskningsplagiat. Han hänvisar till en mening på sidan 24 i min bok *Byxbegär* (Anamma, 2000) och påpekar att en snarlik mening återfinns i boken *Kvinnor i manskläder: En avvikande tradition, Europa 1500-1800*, skriven av de nederländska historikerna Rudolf Dekker och Lotte van de Pol (Symposion 1995). Utan att kontrollera källan påstår Tralau att referensen till Dekker & van de Pol saknas.

En första referens till Dekker & van de Pol finns redan i inledningen på sidan 12 där de explicit nämns i brödtexen: "De nederländska historikerna Rudolf Dekker och Lotte van de Pol skriver i sitt

pionjärbete *Kvinnor i manskläder: En avvikande tradition, Europa 1500-1800* om de personliga levnadsförhållandena i samband med motiven för och de sexuella aspekterna av kvinnlig transvestism." Fotnot 7 anger källan: Rudolf Dekker & Lotte van de Pol, *Kvinnor i manskläder: En avvikande tradition, Europa 1500-1800*, Stockholm/Steag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 1995. Sidhänvisning saknas då det här rör sig om det allmänna temat för Dekker & van de Pols studie.

I kapitel 1 på sidan 24 fattas inte referensen, utan fotnot 10 anger källan: Dekker & van de Pol (1995), s. 64. I kapitel 1 finns dessutom två andra referenser till Dekker & van de Pol: fotnot 14 (s. 25 i brödtexen) är en längre redogörelse för ett exempel på socialt

accepterad kvinnlig transvestism i norra Albanien (s. 69 i Dekker & van de Pol). Fotnot 17 (s. 25 i brödtexen) refererar till Dekker & van de Pol (s. 68) i en diskussion om Victor Turners liminalitetsbegrepp.

I kapitel 2, s. 53 finns ytterligare en referens till Dekker & van de Pol i brödtexen: "Rudolf Dekker och Lotte van de Pol framhåller att ordet sodomi kunde användas för praktiskt taget alla sexuella handlingar man ogillade." Fotnot 9 refererar till Dekker & van de Pol, s. 87.

Sammanfattningsvis kan sägas att det finns fem fotnoter till Dekker & van de Pol: fotnot 7 i inledningen, fotnoterna 10, 14 och 17 i kapitel 1 och fotnot 9 i kapitel 2. Rudolf Dekker och Lotte van de Pol nämns explicit i brödtexen på sidan 12 och på sidan 53.

TIINA ROSENBERG

Professor i genusvetenskap,
Stockholms universitet

DEBATT

Tiina Rosenberg bemöter Johan Tralau, som hävdar att boken *Byxbegär* innehåller stulna formuleringar.

SVAR: Är kopierande comme-il-faut?

JOHAN TRALAU

Statsvetare

ROSENBERG VILL blanda bort korten. Hon låtsas att man får kopiera ur andras texter om man hänvisar till dem. Det får man, som alla vet, inte alls. Dessutom hänvisar de fotnoter som Rosenberg talar om inte alltid ens till rätt sida: ingen läsare kan ana att formuleringarna har tagits från förlagan utan att markeras som citat.

I ett annat fall finns ingen fotnot till Dekker och van de Pol ens i närheten av det kopierade. När Rosenberg skriver om "liminalitet som handlar om de gränser och kategorier vilka människor utformar för att skapa ordning i sin världsbild" finns som vanligt inga citationstecken som visar att hon kopierar Dekker och van de Pols "Liminalitet handlar om de gränser och kategorier som människor utformar för att skapa ordning i sin världsbild". En mening senare kommer en hänvisning till en helt annan forskare, och först långt senare kommer en fotnot som hänvisar till den källa som har kopierats. Detsamma gäller orden "Därför förknippas överskridande handlingar ofta med olika slags ritualer, rites de passage, övergångsriter", som är tagna ur Dekker: "Därför är sådana gränsöverskridanden ofta förknippade med olika slags ritualer och löften: 'rites de passage', övergångsriter."

Rosenberg var nog bara en dålig forskare när hon i den första uppla-

gan publicerade andras formuleringar som vore de hennes egna. Men en forskare med självaktning måste efter att ha blivit uppmärksam på oegentligheter göra avbön och gå tillbaka till sina källor för att se att inte andra texter har råkat slinka in. Det har inte Rosenberg gjort. Genom att till och med publicera en andra upplaga utan att ens påtala att de formuleringar som ser ut som hennes egna är kopierade ur tidigare forskning går hon definitivt över gränsen till fusk. Genom att hävda att man får kopiera ur andras texter om man hänvisar till dem gör hon sig dessutom löjlig.

För Kerstin Dahlbäck vill jag påpeka att jag aldrig har hävdar att jag har gjort något stort avslöjande (vad *Expressen* skriver är inte min sak). Problemet är just att Rosenbergs kopierande inte spelade någon roll för sakkunniga eller fakultet när hon utnämndes till professor – trots att det har varit känt i fem år. Är det så granskning och befordring sker i svensk och nordisk humanistisk forskning blir man bekländ.

Dahlbäck skriver att Rosenberg har publicerat fyra böcker. I min artikel skrev jag att det vanliga är att man skall ha skrivit tre eller fyra större vetenskapliga arbeten för att bli professor. Menar Dahlbäck verkligen att

läroböcker (som Rosenbergs *Queerfeministisk agenda*) eller intervjuböcker (som hennes intervjuer med Suzanne Osten) skall räknas som forskning?

Däremot var det en nyhet för mig att Rosenberg fick välja om hon ville bli professor i genusvetenskap eller teatervetenskap. Det visar att kvalitetssänkningen sprids.

Ingeborg Nordin Hennel skriver i DN 18/10 att det skulle krävas en "total genomlysning" för att avgöra om boken som helhet är ett plagiat.

Förvisso. Det skulle vara ett stort arbete. Humanistiska fakultetsnämnden i Stockholm vill inte att det skall göras. Men fakta kvarstår: Tiina Rosenberg har kopierat ett antal meningar (vad Dahlbäck menar med att skilja mellan "ett

antal meningar" och "fler exempel" kan man undra över: Är kopierande *comme-il-faut* om det bara sker ur en bok?) ur ett standardverk som hon visserligen hänvisar till, men inte någonstans så att läsaren kan ana sig till att det rör sig om kopierade formuleringar. Fakultetsnämnden vid hennes lärosäte har inte tagit det på allvar. Det akademiska kontrollsystemet har helt uppenbart havererat i det här fallet. När Dahlbäck i DN fick frågan om inte citat måste markeras som citat genom citationstecken sva-

rade hon: "Jo, det kan man tycka, men praxis är lite olika."

Nej, Kerstin Dahlbäck, det är inte praxis på något universitet värt namnet att forskare låtsas att andras formuleringar är deras egna. Det kallas fusk. Vi vet att det är ett växande problem med studenter som plagierar texter. Nästa gång en humaniorastudent avslöjas med att ha tagit andras texter kan man i Stockholm uppenbarligen inte ha någonting att invända: där accepterar man ju att även de egna professorerna gör det. ■

P.s. Om Dahlbäck tycker att man får kopiera andras formuleringar, varför vill hon då att jag redovisar fler exempel? Nå, här är ett exempel som Nordin Hennel inte tar upp. Rosenberg: "Människor som inte kan köns-/genusbestämmas, eller som överskridit gränsen mellan könen, har intagit/tilldelats en medlande funktion mellan det jordiska och det övernaturliga. Detta blir tydligt i de positioner som exempelvis schamaner och berdacher intar (s. 25). Dekker: "människor som inte kan könsbestämmas eller som har överskridit gränsen mellan de båda könen, har ofta en medlande funktion mellan det jordiska och det övernaturliga, vilket man till exempel ser i de positioner som schamaner och berdacher intar" (s. 71). I detta stycke finns bara en fotnot: den hänvisar till helt andra böcker.

"Det akademiska kontrollsystemet har helt uppenbart havererat i det här fallet."

Illustration: Claes Jurander

TEMA: DÄMPAD UPPLYSNING

"Vetenskaplig objektivitet maskerar bara maktanspråk!" "Universell etik är västerländsk kulturimperialism!" Så har det hetat en tid nu, under den långa uppgörelsen med upplysningstraditionen. Kritiken har lanserat sig som ett vänsterprojekt. Men tänk om dessa nya vänsterkläder inte finns? Om det i själva verket är konservativt tankegods som återlanseras under ny beteckning?

Sidorna 14–25

Vänstern måste återerövra upplysningen

ESSÄ/ Politisk återvändsgränd. Tidigare var upplysningen den rakkniv som kunde skilja höger och vänster åt. I dag har idéer som tidigare förknippades med reaktionära rörelser trängt in i vänstern, som blivit alltmer oklar över vilka syften dess politik skall tjäna.

När terror och krig sprider sig i världen efter 11 september, när mänskliga rättigheter så ofta blir en förevändning för godtycklig maktutövning och allt fler varianter av intolerant fundamentalism förmörkar hoppet om ett öppet samhälle, har det blivit desto viktigare för progressiva aktivister och tänkare att förstå sina filosofiska och politiska rötter. Idéer som länge varit förknippade med reaktionära rörelser – erfarenhetens företrädare framför förnuftet, den nationella eller etniska identitetens framför internationalism och kosmopolitism, gemenskapens framför individen, traditionens framför förnyelsen, mytens framför vetenskapen – har trängt in i vänstern. Människor på vänsterkanten har därmed fått allt luddigare föreställningar om den tradition de hör hemma i och de syften deras politik borde tjäna. Det intellektuella sammanhangets sammanbrott speglar den meningsfulla politikens sammanbrott. Därför har återerövringen av upplysningen blivit en så viktig fråga.

Många inom vänstern har kommit att uppfatta upplysningen och dess förbundenhet med universella värden som imperialistisk till sitt uppsåt och som en form av herravälde som gynnar den vite mannens borgerligt-vetenskapliga, kapitalistiska och imperialistiska syn på världen, så som den har förknippats med västerlandet. De konservativa har å sin sida ställt upplysningen mot islam för att underbygga talet om "kampen mellan civilisationerna". På båda håll underskattar man upplysningens radikala och kritiska karaktär. Att de förre gör det är uppenbart: det är just upplysningens värden som ytterst kräver ett erkännande av den andre, inbegripet den utestängde, och ifrågasätter en godtycklig utövning av inte bara politisk utan i princip också ekonomisk makt. Det neokonservativa försvaret av den västerländska civilisationen är föga förvånande uppblandat med antimoderna fördomar. Dessa förmenta anhängare av upplysningen klagat över den sexuella friheten och de familjeorienterade värdenas nedgång, över den kulturella "nihilismen" och bristen på traditioner, över toleransen mot avvikande livsstilar och uppluckringen av den nationella identiteten. Deras "västerland" är inte upplysningens "västerland". Men upplysningens radikala moment har klingat bort. Den uppsättning värden som förknippas med upplysningen ses inte längre som den rakkniv som skiljer "vänster" och "höger" åt. Om det ligger något i påståendet att grundläggande politiska åtskillnader blir alltmer irrelevanta ligger roten till detta här.

Denna historiska förändring är djupgående. Upplysningens angrepp på nedärvda traditioner, folkliga fördomar och religiösa vidskeplighet sågs allmänt som grunden för de rörelser som under 1800-talet och långt in på 1900-talet kämpade för demokrati och rättvisa. Denna uppfattning undergrävdes först med Max Horkheimers och Theodor W. Adornos *Upplysningens dialektik*. Boken kom ut 1947 och skrevs under en tid präglad av den ofattbara masslakten under de båda världskrigen, framväxten av masskul-

Av
Stephen Eric Bronner

Theodor W. Adornos och Max Horkheimers *Upplysningens dialektik* (1947) är en av de mest inflytelserika böckerna under efterkrigstiden. Inte minst tesen att upplysningen föder barbari har varit betydelsefull. Detta verk står i fokus för Bronners bok *Reclaiming the Enlightenment: Toward a Politics of Radical Engagement* (2004), en kritisk uppgörelse med denna så kallade kritiska teori och ett försvar för upplysningstraditionen från ett vänsterperspektiv. Bronner är professor i statsvetenskap vid Rutgers University i USA.

Översättning av Joachim Retzlaff

tur, byråkratiska stater och det som Daniel Rousset har kallat "koncentrationslägrens universum". Boken var ett tvärvetenskapligt experiment: den var varken ett historiskt, antropologiskt, sociologiskt eller politiskt verk, utan förenade dessa discipliner i en slagkraftig skapelse som vände upp och ned på den vedertagna uppfattningen om framsteget. Vilka avsikter som ursprungligen än må ha varit förbundna med upplysningens nya vetenskapliga metod, kom den enligt Horkheimer och Adorno till slut att vända sig inte bara mot religionen och dess gudar, utan mot alla metafysiska idéer över huvud taget, inbegripet samvete och frihet.

"Kunskap" kom därigenom att skiljas från "information", normer från fakta, medan den vetenskapliga metoden med allt svagare förpliktelser mot människans frigörelse gjorde naturen till ett objekt att behärska och sig själv till en hora som sålde sig till högstbjudande. "Det instrumentella förnuftet" sammansmälte med det som Marx kallade "varuformen" i befästandet av de kapitalistiska produktionsförhållandena. Därigenom blev allt föremål för kalkyler i termer av kostnader och fördelar. Konsten och smaken kom att definieras av "kulturindustrin", som inte hade något annat mål än att maximera profiten genom att söka efter den lägsta gemensamma nämnaren. Den instrumentella rationaliteten ansågs alltså fränta den förment "autonoma" och rationella individen både medlen och viljan att bjuda motstånd mot totalitära rörelser och deras manipulationer.

Upplysningen har dubbla konnotationer hos Horkheimer och Adorno. Den uppstigande bourgeoisins filosofiska reflektion under det som har kallats "den demokratiska revolutionens tidsålder", idén om en "upplysning", hade också sin grund i en filosofisk-antropologisk föreställning om civilisationen som från första början bar fröet till framåtskridandets motsats. Detta gav *Upplysningens dialektik* dess styrka: författarna erbjöd inte bara en kritik av ett tidigare historiskt ögonblick utan av all mänsklig utveckling. De identifierade "upplysningen", inte med framsteg som filistern kanske ville tro, utan snarare oavsiktligt med barbari: en

Capricciosans dialektik. Adorno levererar.

Foto: Alex Ross

tämligen rak bana leder från pilbågen till atombomben, Auschwitz och det som fortfarande ofta kallas "det fullständigt förvaldade samhället".

SÅDAN ÄR DEN BILD som tecknas i *Upplysningens dialektik*. Men man får inte glömma att författarna först och främst var angelägna om att kritisera upplysningen i allmänhet, och den historiska epok som kallas upplysningen i synnerhet, utifrån upplysningens egna mål. Oförverkligad lycka och existentiell ottrygghet bestämde den måttstock med vilken upplysningen – i båda bemärkelserna – och dess tillkortakommanden skulle bedömas. Horkheimers och Adornos mästerverk skulle faktiskt ligga till grund för en senare, mer positiv tillägnelse av upplysningen, "Upplysningens räddning" (*Rettung der Aufklärung*). Detta återerövringsprojekt genomfördes aldrig och mycket tid har lagts ned på att spekulera om varför.

Anledningen var kanske att logiken i deras argumentation gjorde att de till sist hade mycket lite positivt att säga. Identifieringen av den instrumentella rationaliteten med herraväldets rationalitet, och denna i sin tur med en alltmer heltäckande byråkratisk ordning, gav föga utrymme åt ett konkret eller verksamt politiskt motstånd. Det är inte förvånande att Horkheimer till sist

kom att hysa en kvasireligiös "längtan efter det helt annorlunda", medan Adorno blev alltmer intresserad av en form av estetiskt motstånd som har sin filosofiska grund i en "negativ dialektik". Deras stora verk ledde till en radikal förändring av den kritiska teorin, men viktigare är kanske att dess metafysiska subjektivism gav allt systematiskt intresse för sociala rörelser och politiska institutioner på båten. Ingen av dem visade någonsin det demokratiska arvet från upplysningen någon verklig uppskattning. Deras bekymmer gällde en form av subjektivitet som tycktes vara hotad av moderniteten.

Upplysningens dialektik var kanske vänsterns första stora kritiska uppgörelse med det filosofiska arvet från moderniteten, och dess kritik av "kulturindustrin" påverkade en hel diskurs djupt. Det var ett av de första försöken att förbinda Marx inte bara med Freud, utan också med Nietzsche, och övergav de optimistiska antaganden om "civilisationen" som inte längre kunde upprätthållas under totalitarismens och krigets tidsålder. Boken ifrågasatte den dialektiska ortodoxin genom att hävda att priset för en teleologisk framstegsuppfattning alltid är för högt och satte återupprättandet av en alltmer hotad subjektivitet i centrum för den radikala diskursen.

Men *Upplysningens dialektik* är ett bristfälligt mästerverk. Dess betoning av förlusten av subjektivitet var missriktad från första början. Verket kunde ha skjutit in sig på upplysningens gränser från en ståndpunkt inom upplysningsprojektet, men försökte i stället förstå historiska skeenden utifrån filosofisk antropologi och politik utifrån metafysik, och erbjöd bara en skymt av en obestämd frihet. Dess analys av upplysningen, som gick ut på att den oavsiktligt hade blivit fascismens källa, skar av teorin från all förbindelse med praxis samtidigt som dess föregripande av Adornos senare påstående att "helheten är falsk" berövade det avancerade industrisamhället alla förmedlingar och kvalitativa skillnader. Dess vägran att ta upp institutioner, rörelser och politiska strider leder till just det slag av politisk desorientering och hyperintellektualiserad sektarism som nya strömningar inom den kritiska teorin måste övervinna.

VARJE FÖRSÖK ATT återerövra upplysningen måste beakta den revolution i politikuppfattningen som dess liberala företrädare gick i bräsch för. De förvandlade politiken från något förbehållet en elit till en allmän angelägenhet. De krävde att restriktioner skulle kunna motiveras och satte på så sätt politisk kurs mot skapandet av ett forum för överläggningar, som skulle fälla rationella domar i tvister mellan olika intressen. De kämpade mot all inskränkt politik grundad på irrationalism, fördomar och organiska samhällsteorier. De såg i stället framtiden som ett experiment och förordade därför tolerans och vidsynhet. De var fiender till varje auktoritet som nöjde sig med att återropa traditioner och ogrundade dogmer. De gjorde det allt svårare att uppfatta ett lands styrelse som ett redskap för viljan, i stil med Hobbes och mer samtida tänkare som Carl Schmitt. Statens styrelse kom nu att identifieras med offentliga institutioner och därför bedömde de statens agerande efter dels dess praktiska efterlevnad av lagen, dels dess principiella mottaglighet för "folket". Allt från utrikespolitik till rättskipning öppnades för allmänhetens granskning. Upplysningstänkarna konkretiserade de universella konsekvenserna av allas likhet inför lagen, liksom det illegitima i godtycklig och oansvarig maktutövning. Vilka nya vägar utvecklingen än har tagit bär vi bortom alla frågor om identitet och "differens" med oss dessa angelägenheter i en tid som kännetecknas av etnisk intolerans och religiös fanatism.

Det kritiska momentet var framträdande från början. Upplysningens företrädare förkastade föreställningen att en tradition eller sedvänja skulle vara rättfärdigad genom sin blotta existens. Deras huvudangrepp riktades mot de oätkomliga, absoluta storheter och de ärevärdiga fördomar som var förbundna med den institutionella religionen. Deras syn på tolerans och uppfattning om det öppna samhället gjorde i själva verket den religiösa dogmatikens allomfattande anspråk till bara ytterligare en privat åsikt. Det är enfaldigt att inbilla sig att de var sysselsatta med att finna en enda "sanning". Just insikten att samhället ger upphov till en mångfald grupper med en mångfald försanthållanden och intressen fick dem att kräva en skiljedomare eller förlikningsman som skulle kunna garantera beslutsprocessen och hantera konflikter på ett förnuftigt sätt. Rättsstaten (the liberal state) och dess institutioner fullgör alltså denna funktion bäst.

INGA KRITIKER AV ARVET från upplysningen och den liberala traditionen har lagt fram en rimlig argumentation mot dess praktiska användbarhet, utan har fokuserat på dess förmenta historieförakt eller dess filosofiska oförmåga att "underbygga" sina påståenden på ett adekvat sätt. Rättsstaten kan naturligtvis ha inslag av godtycke; skiljedomen är inte alltid neutral. Men det är och förblir de progressiva krafternas uppgift att säkerställa ett offentligt forum, där de härskande eliternas orättmätiga inflytande kan kritiseras och i sista hand begränsas genom trycket från den folkliga opinionen. Byråkratins framväxt har visserligen förändrat betingelserna för sådana aktiviteter; de är nu i allt högre grad beroende av det finstilla i stora kontrakt, av den tekniska jargongen i domstolarna, konstgreppen i riktlinjernas utformning och så vidare. Men det finns också utrymme för rörelser underifrån för att sätta i gång motståndets byråkratiska maskineri. Principen är i alla händelser tydlig nog. Kampen för rättsstaten och för en demokratisk offentlighet är komplementära: kampen för den ena är omöjlig utan kampen för den andra.

En offentlighet som allt tydligare domineras av mediemonopol och den byråkratiska statens strävanden kommer uppenbarligen att få det allt svårare att tjäna sitt syfte. Var ansvaret ligger blir svårare att specificera och deltagandet lättare att manipulera. Liberalismens verkliga skuld ligger i dess oförmåga att hantera en situation där marknaden i allmänhet och kulturen i synnerhet i princip är fri, helt i överensstämmelse med dess formella krav, men i verkligheten domineras av ett fåtal företag. Att ta itu med denna fråga innebär emellertid att avkräva marknadens institutioner ansvar och, mer radikalt, att hävda arbetarnas autonomi i deras kontroll över produktionen. I alla händelser hjälper det inte att se ett verks popularitet som proportionell mot komprometteringen av dess radikala karaktär. Man bör komma ihåg att lejonparten av det som kallas "kultur" alltid har varit skräp; att det alltid har funnits konstnärer och engagerade intellektuella vilkas verk har tilltalat breda lager; och att det alljämt finns motkrafter inom kulturproduktionen som erbjuder öppningar för ifrågasättanden av den hegemoniska ordningen.

Man kan också lära sig mycket av "de lärdes republik", upplysningens kosmopolitiska nätverk av intellektuella. Den kritiska teorin har väsentligen glömt bort dess hjältar: Beaumarchais, Beccaria, Hume, Franklin, Paine, Lessing och Voltaire. Det var intellektuella som identifierade sig med det som senare kom att kallas det tredje ståndet, försvarade dem som en alltmer korrupt aristokrati godtyckligt sakförde under återopande av den feodala rätten och kritiserade tronens och altarets dogmatism. Dess medlemmar var förpliktade till ett fritt meningsutbyte mellan likar och inställda på att avvisa alla andra auktoriteter än "det bättre argumentet". Detta var den eld över vilken föreställningarna om "folket" och "människligheten" smiddes. Den offentliga sfären uppvisade ursprungligen en viss intresseenhet när den företrädde en västerländsk uppstigande klass eller rörelse och dess revolutionära intressen. Men rättssäkerhet, reciprocitet och respekt för individens rättigheter gentemot staten hade också ett visst praktiskt släktskap med den kamp som de orättmätigt utestängda och exploaterade förde på andra håll. Värden av detta slag kom att påverka gestalter som Simón Bolívar i Latinamerika och Sun Yat-sen i Kina.

Tillägnelse av upplysningen kräver i enlighet med dess syn på politisk kultur till att börja med en återknytning till det folkliga. Detta är inte antiintellektualism. Diskussioner på mycket specialiserade områden, särskilt inom naturvetenskaperna, kräver uppenbarligen sakkunskap och kravet på att intellektuella måste "nä ut till massorna" har alltid varit en tveklaktig strategi. Det ämne som diskuteras måste definiera det språk på vilket diskussionen förs, och det är helt i sin ordning att använda besvärliga termer om de belyser något som inte kan sägas på ett enklare sätt. Horkheimer och Adorno såg annorlunda på saken. De var rädda att bli införlivade i kulturindustrin, undvek politiskt engagemang och gjorde på så sätt "frihet" till en metafysisk-estetisk domän förbehållen konnässören. Deras "fabelartade" språk, som under dessa svårigheter skulle bevara momentet av motstånd, avspeglar deras bristande uppskattning av upplysningens egalitära impulser och dess främsta företrädares förmåga att argumentera klart och tydligt och med ett politiskt syfte. Oavsett om Horkheimers och Adornos "kritiska" företag var "dialektiskt" i överensstämmelse med impulserna från det förflutna eller ej, hindrade deras antaganden dem från att säga något positivt om samtiden och fram-

Negativa filosofer.
Max Horkheimer och
Theodor W. Adorno.

Foto: akg-images

tiden. Därav följer med logisk nödvändighet att en ny, "kritisk" tillägnelse av upplysningen måste förbinda dess teori med dess historiska och politiska praxis.

DET ÄR HÖG TID ATT ta itu med metateorins modenycker, med att de har identifierats med kritisk teori och bådas oförmåga att erbjuda vare sig historisk konkretion eller insikter om politiska konflikters natur. Uppgiften för en ny och vitaliserad kritisk teori måste vara att beakta de faktiska rörelser som ideal är förbundna med. Detta innebär att lyfta fram upplysningens angrepp på den gamla feodala ordningen, liksom den internationella kamp som dess liberala och socialistiska arvtagare – från 1789 till 1939 och till i dag – fört mot den religiösa reaktionen, den konservativa fördomsfullheten och den fascistiska irrationalismen. Utan en förståelse för denna kamp, eller det som jag på annat håll har kallat det moderna politiska livets "stora skiljelinje" mellan upplysningen och det som Isaiah Berlin betecknade som "motupplysningen", blir diskussionen om moderniteten icke-politisk och rent akademisk.

Upplysningens dialektik hade inget begrepp om vad som stod på spel i denna konflikt och undersökte inte dess politiska historia. Författarna insåg aldrig att olika praktiker och ideal passar för olika verksamhetssfärer eller att den estetisk-filosofiska kritikens ersättande av politiskt motstånd med bejakande av subjektiviteten bara skulle leda till förvirring. Horkheimer och Adorno var inte mindre slarviga än sina postmoderna efterträdare i försummelsen av de institutionella förutsättningarna för fritt utövande av individuella förmågor. Det är slående att de som är mest bekymrade över "förlusten av subjektivitet" har visat minst medvetenhet om vilken praktisk betydelse den genuint demokratiska universalismen (till skillnad från den reaktionära pseudouniversalismen) har haft och vilka institutionella lärdomar man bör dra av totalitarismen.

Upplysningens värden är ännu inte hegemoniska eller förbundna med etablissemangen, och det var ett misstag av Horkheimer och Adorno att antyda att så var fallet. Auktoritarismen är alltjämt ohejdad. De flesta av jordens invånare är alltjämt klavbundna av traditionalism och fördom och tjänar mindre än 2 dollar om dagen. Det är mer nödvändigt än någonsin att först och främst se upplysningen som den första moderna internationella proteströrelsen mot godtycklig institutionell maktutövning, mot vanans och ingrodda fördomars makt och mot rättfärdiganden av social misär. Västvärldens länder bär alltjämt ären efter rasism, kvinnoförtryck, främlingsfientlighet och klasskillnader. Men det är helt klart att upplysningens ideal är särskilt relevanta för de icke-västerländska, traditionalistiska samhällena i en globaliserad värld.

Även de mest framstående aktivister och teoretiker är inbäddade i sin tid och uttrycker sin tids historiska kvarlevor, reaktionära antaganden och dumma fördomar. Vissa av upplysningens gestalter framstår som bättre än andra. De flesta framstår som mycket bättre än de samtida inom motupplysningen, som envetet gjorde motstånd mot alla framåtsyftande åtgärder för att förbättra kvinnors villkor, försökte hålla judarna i ghetton och skydde demokrati och sociala reformer som pesten. Men viktigare är att möjligheten att angripa sådan börnerad fördomsfullhet i progressiva termer förutsätter en hänvisning till upplysningens värden. Motupplysningen, eller dagens blandade filosofier som påstår sig ha lämnat upplysningen bakom sig, har föga av organisatorisk eller etisk betydelse att erbjuda de utestängda och exploaterade i deras kamp.

Uppfattningen att upplysningen är ohjälpligt indränkt med anakronistiska fördomar skapar bara ett mörker där alla katter är grå. Då finns det ingen anledning att jämföra upplysningstänkarnas och fanatikernas åsikter: båda hyste fördomar rörande ras eller kön eller sexuell läggning, punkt slut. Man glömmer att de förra kan mätas efter sina egna måttstockar på framsteg, medan de senare inte kan det eftersom de från första början avvisade dessa måttstockar. Bortglömt är också hur dessa måttstockar omfattades av upplysningen närstående rörelser och gisslades av de väsentligen reaktionära rörelser som bekämpade den. Genom att idéer reduceras till de fördomar som deras vanliga vita, manliga och västerländska upphovsmän hyste, leder många förment progressiva historiska undersökningar faktiskt till att det historiska sammanhanget kastas över bord.

Många upplysningstänkare gav i förbigående prov på framsyn-

ta insikter, diverse spekulationer och motsägelsefulla åsikter i en osedvanlig mångfald frågor. Man kan anta att ju mindre systematisk en tänkare är, desto fler perverterade sätt kan hans eller hennes idéer mottas på. Men upplysningstänkarna hyllades sällan av konservativa eller fascistiska rörelser – det är svårt att föreställa sig en byst av Locke eller Voltaire på Mussolinis skrivbord. De utövade sin mest djupgående verkan på vänstern: Locke och Kant påverkade allsköns liberaler, socialister och anarkister; Beccaria, Holbach och Adam Smith var djupt förbundna med moralfrågor och sociala reformer; Thomas Paine är en av grundarna av den moderna internationalismen; och det finns knappast något verkligt demokratiskt styrelseskick som inte står i skuld till Montesquieu. Upplysningsfilosoferna har inspirerat generationer av människor som försmäktat under tyranni och dogmer. I den mån deras politiska bidrag är bortglömt måste dagens vänster återuppfinna hjulet.

TILL SKILLNAD FRÅN sina motståndare gynnade upplysningen en kritisk betraktelse av samhället och dess traditioner, ideologier och institutioner. Dess anda förkastas såväl till stil som innehåll av det slag av fanatism som världsliga totalitarister av i går och religiösa fundamentalister av i dag ger prov på. Liksom det finns en upplysningens anda finns det en motupplysningens fenomenologi. Bådas språkbruk har ofta omedvetet levt vidare i modern tid. Men bristen på historisk medvetenhet har urholkat förmågan att förstå nutiden. Att till exempel hävda att upplysningen med dess betoning av medborgerliga fri- och rättigheter, tolerans och humanism på något vis var ansvarig för "terrorn" under franska revolutionen eller för totalitarismen under 1900-talet är att hänge sig åt en pseudodialektisk känsla utan att beakta den politiska historien, de politiska rörelserna och de institutionella praktikerna. Hela det politiska landskapet blir förvrängt.

För att förstå dagens sammandrabbning mellan sekulariserat tänkande och religiös fundamentalism, liksom de mest djupgående politiska konflikterna i det förflutna, måste man först inse att "motupplysningen" inte var ett "dialektiskt" svar på upplysningens framgångar utan en mycket direkt reaktion, sprungen ur rädsla för och förakt mot allt som förknippades med dess anda. Många perverteringar av den ursprungliga impulsen är ännu opåtalade. Upplysningsvärden står i direkt strid med godtycklig maktutövning liksom med censuren, kollektivismen och konformismen under auktoritära och totalitära regimer till både höger och vänster. Det var inte heller så att upplysningen på något vis blandades upp med sin motsats – Horkheimer och Adorno må ursäktas – utan de båda traditionerna gjorde från första början front mot varandra. Hatet mellan dem bara fördjupades efter de demokratiska revolutionerna och det stora slag som kulminerade i Auschwitz.

Att föra upplysningen vidare innebär framför allt att tillägna sig dess anda, snarare än dess mer dogmatiska empiristiska eller positivistiska läror. Liksom Montesquieu menade att det snarare är "lagarnas anda" som manifesterar rättvisan än en särskild uppsättning lagar, pekar upplysningens radikala kvaliteter bortom de historiska begränsningar som lade hämsko på till och med dess främsta tänkare. Detta synsätt rymmer en vägran att tolka upplysningen som en transhistorisk, antropologisk dynamik eller som en okroppslig uppsättning kunskapsteoretiska satser. Upplysningsvärden måste i stället ses om en blandning av åsikter förenade av liknande politiska ideal och sociala målsättningar, vilka är centrerade kring viljan att begränsa institutioners godtyckliga maktutövning och vidga den individuella autonomins domäner.

Att klaga över det instrumentella förnufts sätt att fungera var historiskt förståeligt vid den tidpunkt då *Upplysningsens dialektik* skrevs, men att inskränka sig till denna klagan leder till ett förövigande av just det slag av ahistoriska undersökningar som den kritiska teorin initialt vände sig mot. Här finns inte ett ord om den demokratiska andan, om toleransens arvegods eller den rättframma kampen mot grymhet. Allt detta blev på något vis sekundärt eller rentav irrelevant när det gäller arvet från upplysningen och dess "dialektik". Det finns inget som ens avlägset påminner om en ingående diskussion av "motupplysningen" och än mindre av dess politiska inflytande. Och det har en viss betydelse. *Upplysningsens dialektik* ägnar sig ju inte åt truismen att fascismen växte fram i liberala demokratier, utan driver tesen att fascismen var den logiska förlängningen av den dynamik som upplysningen satte i gång.

Det är desto mer beklagligt att varken författarna eller deras intellektuella efterföljare någonsin har beaktat de verkliga rörelser som omhulade upplysningens idéer respektive kritikerna av dessa ideal. Fascismen var inte en produkt av någon sorts filosofisk dialektik utan det skarpa ideologiska svaret på revolutionerna 1848, vilkas demokratiska värden hämtades från upplysningstänkarnas internationella samfund, och på de två stora politiska frukterna av moderniteten: liberalismen och socialismen.

I *Upplysningsens dialektik* försvinner dessa verkliga historiska konflikter i en filosofisk-antropologisk dimma: det metapolitiska suddar ut det politiska. Det instrumentella förnuftet varken skapade nazismen eller gjorde det omöjligt för de enskilda att göra normativa bedömningar. Nazisterna segrade i stället efter en sammandrabbning mellan verkliga rörelser, vilkas medlemmar var fullt i stånd att göra olika bedömningar av intressen och värden. Försöket att samla kvalitativt olika fenomen under en och samma rubrik kan bara leda till historisk desorientering och politisk förvirring. Varje institution anses vara lika drabbad av alienation och reifikation. Här finns ingen känsla för att vissa institutioner vidgar medborgarnas möjligheter till fria erfarenheter på sätt som andra inte gör. Byråkratin blir problemet, "varuformen" boven och staten fienden.

UPPLYSNINGENS DIALEKTIK VÄNDE sig mot en verklighet där helheten till synes var falsk. Men det är hög tid för den kritiska teorin att inrikta sig på det konkreta. Utan begrepp som förmår belysa de kvalitativa skillnaderna mellan institutioner, rörelser och politiska linjer blir försöket att skydda subjektiviteten från det avancerade industrisamhällets inbrytningar föga mer än en abstrakt skrivövning utifrån det som Thomas Mann kallade *machtgeschützte Innerlichkeit*, av makten skyddad inåtvändhet. Om den kritiska teorin verkligen ska hävda sin "positiva dialektiska" karaktär, måste den klargöra sina institutionella syften och politiska ideal.

Upplysningsens politiska anda utkristalliserades kring de principer som är förbundna med institutioners ansvarighet, reciprocitet och likhet inför lagen samt sociala reformexperiment. Det är i dessa ideal, inte i imperialismen eller rasismen eller manipulationerna med friheten, som upplysningens universalism har sin grund. Utan denna universalism förblir demokrati ett tomt ord. Den snarare skyddar än hotar subjektiviteten och den enskilde. Den dristar sig att hålla institutioner ansvariga – en grundläggande demokratisk princip – och därigenom skapa förutsättningar för att både befrämja reciprociteten och utvidga den individuella friheten. Ett sådant synsätt präglar både liberala rörelser som engagerar sig i medborgerliga fri- och rättigheter och socialistiska rörelser som försöker begränsa kapitalets makt. Reciprociteten kan också sägas göra det: även den underbygger både den liberala idén om medborgaren, med dess sant demokratiska imperativ att mot alla fördomar inbegripa "den andre", och den socialistiska vägran att gå med på att arbetare kan betraktas som bara en "produktionskostnad".

Ideal som dessa erbjuder en fast grund för motstånd mot de nuvarande kränkningarna av individens rättigheter och värdighet i kraft av nya globala former av kapitalism, kulturindustrins imperativ och provinsiell fördomsfullhet av alla de slag. De utgör upplysningens radikala kvaliteter och dess "positiva" moment bortom de enskilda företrädarnas fördomar. Den verkliga "kampen mellan civilisationerna", som påverkar både västvärlden och den övriga världen, förs kring öppenheten för det nya. Upplysningsens arvtogare står på den ena sidan om barriaderna och deras motståndare på den andra; båda lägren vet att det bara är upplysningens värden som kan hålla demokratin livaktig och vital.

Att kasta glans över upplysningens anda, över det bästa den hade att erbjuda, markerar startpunkten för en ny kritisk teori. Men det innebär mindre ett filosofiskt än ett politiskt, socialt och ekonomiskt åtagande att bekämpa godtycklig maktutövning. Särskilt när upplysningens framträdande ställning inte längre kan tas för given, när dess värden har hamnat under beskjutning från både höger och vänster, krävs mer än att bara analysera några tänkare eller några abstrakta filosofiska satser, för att inte tala om att omhulda kampen mellan civilisationerna. För en vidareutveckling av den kritiska teorin gäller det att framställa upplysningen som ett övergripande politiskt projekt och en levande tradition – inte bara när det gäller dess idéer utan också de handlingar den inspirerar till.

**Till skillnad
från sina
motståndare
gynnade
upplysningen
en kritisk
betraktelse
av samhället
och dess
traditioner,
ideologier
och
institutioner.**

Förnuft och frihet hänger samman

ESSÄ/ Sanning och universalism. Upplýsningens kritiker hävdar att dess förnuft är förtryckande och dess universalism inget annat än västerländsk kulturimperialism. Men utan upplýsningens medvetna vanvördnad för traditionella auktoriteter finns ingen verklig frihet.

På flykt undan det revolutionära skräckväldet, under vintern 1793-94, färdigställde den franske matematikern, filosofen och revolutionspolitikern Jean Antoine Nicolas Caritat de Condorcet en essä som på svenska fått titeln *Människosläktets andliga förkovran*. Man skulle kunna tänka sig att denna skrift, givet författarens politiska erfarenheter, skulle fyllas av varningar för radikal samhällsförändring. Men essän är tvärtom en optimistisk hyllning till framstegstanken och till människans möjlighet att genom bruk av sitt förnuft befria sig själv som individ och som samhällsvarelse:

I varje människohjärta har naturen själv sätt ett sådant frö, som bara väntar på upplýsning och frihet för att utvecklas. På samma sätt som de matematiska och fysikaliska vetenskaperna kan förbättra de tekniker som används för våra enklaste behov, ligger det väl också i naturens nödvändiga ordning att framsteg inom de moraliska och politiska vetenskaperna utövar samma inflytande på de motiv som styr våra känslor och våra handlingar.¹

Condorcet betonade vad han såg som "de oupplösliga banden mellan naturen och kunskapen, frihetens framstegstakt och inneboende kraft, respekten för lagar och naturrätten".² Samtidigt var han medveten om att framsteget inte beskrev en obruten bana. Människan begår fel och misstag, men vi kan dra nytta också av dessa fel och misstag genom att lära oss av dem. Framstegets historia är till stora delar historien om att avslöja och driva tillbaka fördomar, hos filosoferna likaväl som hos gemene man: "Om filosofernas fördomar skadar sanningens nyvinningar,

Av
Per Bauhn

Professor
i praktisk filosofi
vid högskolan
i Kalmar

1 Jean-Antoine-Nicolas Caritat de Condorcet, *Människosläktets andliga förkovran*, övers. Arne Klum, Stockholm: Carlssons 2001 (1795), s. 191-192. Condorcet arresterades i mars 1794 och dog kort därefter i fängelset under oklara omständigheter.

2 Ibid., s. 24.

3 Ibid., s. 25.

4 Frank Furedi, *Where Have All the Intellectuals Gone?*, London: Continuum 2004, s. 4.

5 Bernard Williams, *Truth and Truthfulness*, Princeton: Princeton U.P. 2002, s. 4.

6 Michel Foucault, *Övervakning och straff*, övers. C. G. Bjurström, Göteborg: Arkiv förlag 1987, s. 37-38.

7 Frantz Fanon, *Svart hud, vita masker*, övers. Stefan Jordebrandt, Göteborg: Daidalos 1995, s. 94.

så fördröjer de mindre upplýsta klassernas förutfattade meningar de redan etablerade sanningarna att spridas vidare."³

Condorcet står för vissa värden som vi kommit att förknippa med upplýsningen: frihet, förnuft och sanning. I dag är dessa värden omstridda, för att inte säga kontroversiella, i vissa intellektuella läger. Inte minst gäller detta sanningbegreppet. Vi lever i en tid som, enligt en brittisk sociologiprofessor, "betraktar sanningen som ett ämne värdigt för skönlitteraturen, snarare än för intellektuell sökning".⁴

Den samtida kritiken mot sanningbegreppet är delvis en moralisk kritik snarare än en epistemologisk. Det handlar alltså inte så mycket om att sanningen är svår att nå, eller kanske i vissa fall principiellt otillgänglig, utan om att själva viljan till sanning ses som problematisk. Denna ståndpunkt knyts till en mer generell kritik av upplýsningens förnuftsideal, som gör gällande att "upplýsningen har genererat tidigare icke skådade system av förtryck, på grund av dess tro på en externaliserad, objektiv sanning om individer och samhälle" och dess "externa 'panoptiska' perspektiv på allt, inklusive oss själva".⁵ Sådana tankar återfinns hos Michel Foucault, enligt vilken vi måste acceptera "att det inte finns något maktförhållande utan att ett därmed sammanhängande område av vetande skapas och att det inte heller finns något vetande som inte samtidigt förutsätter och utbildar ett maktförhållande".⁶ Anspråk på sanning reduceras därmed till anspråk på makt och till en ambition att ta kontroll över andras erfarenheter.

EN ANNAN ASPEKT av upplýsningen som ses som kontroversiell i vissa läger i dag är dess etiska universalism. Upplýsningens filosoferna kunde visserligen ha olika upp-

fattningar om huruvida det var det allmänmänniska förnuftet eller den allmänmänniska förmågan till sympati som ytterst var moralens grund. Men i själva ansatsen att finna grunder för moralen, som skulle vara bindande för alla människor, låg samma vilja att skilja mellan fördom och sann kunskap som präglade deras kunskapssyn i övrigt. Sitt politiska uttryck får denna moraluppfattning i de amerikanska och franska revolutionernas rättighetsförklaringar (1776 respektive 1789).

Upplýsningens etiska universalism uppfattas emellertid i dag som provocerande av multikulturalistiska tänkare som driver krav på en "erkännandets politik", och som utgår från den kulturella eller etniska gruppens krav på respekt för sin identitet. Denna respekt antas fordra att vi intar en relativistisk hållning till frågan om kulturella traditioners moraliska status och avstår från att värdera dem utifrån upplýsningens förnufts- och frihetsideal, eftersom detta ideal bara representerar en av flera möjliga och kulturellt specifika ståndpunkter. Kritiken mot den etiska universalismen tar fasta på dess västerländska bakgrund och hävdar att den ingår i ett kolonialistiskt rättfärdigande av europeisk maktutövning över den koloniserade "Andre". Här kan man erinra sig Frantz Fanons argument om koloniseradernas ambition att få de koloniserade att överta som sin självbild deras europeiska herrars bild av dem, med följden att "[d]en koloniserades känsla av mindervärdighet står i direkt relation till européns känsla av överlägsenhet".⁷

Enligt multikulturalisterna fordrar rättvisan här att vi till exempel anpassar utbildningssystemen i riktning mot större kulturell jämlikhet, vilket inkluderar att man "ändrar, utvidgar eller kasserar 'kanon' för godkända författare, med hän-

visning till att den nuvarande består nästan helt och hållet av "döda vita män" och att man i skolan till exempel "utvecklar afrocentriska kursplaner för elever i huvudsakligen svarta skolor". Sådana förändringar i utbildningssystemet anses väsentliga "inte så mycket med tanke på en bredare kultur för alla, utan för att ge tillbörligt erkännande åt dem som hittills varit exkluderade".⁸

LÅT OSS NU TA del av två berättelser som ger en bild av vad kritiken mot upplysnings sanningsideal och etiska universalism i praktiken kan handla om. Den första kommer från filosofen Martha Nussbaum.

På en internationell konferens om värde och teknologi argumenterar en radikal amerikansk ekonom för att man bör skydda traditionella livsmönster på den indiska landsbygden från påverkan av västerländska värden. Han hävdar att denna traditionella livsföring undviker den splittring som råder i västerlandet mellan de värden som gäller på arbetsplatsen och de värden som gäller i hemmet. På den indiska landsbygden är värderingarna "inbäddade" i ett sammanhållet liv. Som exempel anför ekonomen att menstruerande kvinnor ses som orena inte bara i köket, utan också i de lokaler där vävstolar står uppställda. Alltså nekades de tillträde till såväl kök som vävstuga.

En ekonom från Indien, som sitter i publiken, invänder att sådana sedvänjor är förnedrande och frihetsbegränsande för kvinnorna och knappast något berömvärdt. Han blir emellertid bryskt tillrättavisad av en fransk antropolog, som påpekar att det inte finns någon "privilegierad ståndpunkt" utifrån vilken kulturella sedvänjor kan värderas och att kritiken vittnar om en ambition att pådöva den indiska landsbygdens befolkningen "västerländskt essentialistiska värden" och bortse från deras "radikala annanhet" (*radical otherness*).

Den franska antropologen går sedan upp och presenterar sitt bidrag. Hon beklagar att införandet av smittkoppsvaccinering i Indien har utplånat kulten av gudinnan Sittala Devi, till vilken man brukade be för skydd mot smittkoppor. Detta är, enligt henne, ytterligare ett exempel på "västerländsk nonchalans mot skillnader". Någon i publiken invänder att det väl ändå är bättre att leva än att dö, bättre att vara frisk än att vara sjuk. Detta föranleder emellertid antropologen till den avfärdande kommentaren att detta är ett typiskt uttryck för västerländskt medicinskt tänkande, enligt vilket man föreställer sig världen i binära motsatser, där liv ställs mot död, hälsa mot sjukdom. Men om vi avlägsnar våra västerländska glasögon, så kan vi förstå den "radikala annanheten" i de indiska traditionerna.⁹

Den andra berättelsen kommer från Mary Lefkowitz, professor vid Wellesley College, Massachusetts, och specialist på den grekisk-romerska antiken. År 1993 ger Yusef ben-Jochannan det årets Martin Luther King-föreläsning vid Wellesley. ben-Jochannan är en förgrundsgestalt inom den afrocentristiska rörelsen i USA.

Biblioteket i Alexandria.
Hade Aristoteles lånekort?
(Oljemålning av Vincenzo Camuccini 1813.)

Foto: akg-images

Denna rörelse gör gällande att det vi kallar grekisk civilisation egentligen stulits från Afrika, att det är Egypten, inte Grekland, som är filosofins vagga, att såväl Sokrates som Kleopatra var svarta med mera.

När ben-Jochannan upprepar sådana påståenden i samband med sin föreläsning frågar Mary Lefkowitz honom varför han hävdar att Aristoteles skulle ha stulit sin filosofi från biblioteket i Alexandria, när detta bibliotek uppenbarligen byggts efter Aristoteles död, och då det dessutom inte finns några belegg för att Aristoteles någonsin besökte Egypten. ben-Jochannan svarar inte på frågan, men säger att han "ogillar tonen" i vilken den framförs. Flera studenter frågar efteråt Lefkowitz om hon är rasist och beskyller henne för att ha blivit hjärntvättad av vita historiker, som inte kan förlika sig med att deras filosofiska fadersfigurer kan ha varit svarta.

När Lefkowitz konfronterar sina kollegor vid Wellesley och undrar varför man inte ifrågasätter afrocentristernas spridande av myter vid universitetet, så svarar hennes dekan att "vi alla har olika men lika giltiga perspektiv på historien". När Lefkowitz påpekar att det handlar om direkta osanningar och att Aristoteles inte kan ha stulit något material från biblioteket i Alexandria, så svarar en annan kollega irriterat: "Jag bryr mig inte om vem som stulit vad från vem."

Lefkowitz noterar argumentet om att det för en undertryckt minoritet kan vara en källa till självrespekt och stolthet att den kultur som man identifierar sig med ges en framträdande roll i undervisningen. Men, frågar hon sig, spelar det ingen roll om en sådan kulturell självkänsla baseras på myt och osanning?¹⁰

GEMENSAMT FÖR dessa båda berättelser är att frågan om vad som är sant eller rätt

besvaras med resonemang om var kritiken kommer ifrån. Den västerländska kritiken mot indisk traditionalism antas misskrediterad av just det faktum att den hör hemma i västerlandet och inte har sitt ursprung i den indiska landsbygd som diskuteras. Och Lefkowitz frågar till ben-Jochannan bemöts med en spekulatio om huruvida hon är rasist och språkrör för vit fördomsfullhet. I stället för att bemöta innehållet i frågorna och kritiken missräknligt gör man kritikens motiv och hennes ursprung i en viss kulturell miljö. Detta är ett exempel på vad som brukar kallas det genetiska felslutet: att förväxla frågor om giltighet med frågor om ursprung.

Samma typ av argumentering brukar användas av vissa samtida totalitära regimer när de kritiserar för brott mot mänskliga rättigheter. Kritiken är ogiltig, säger man, eftersom föreställningen om individuella mänskliga rättigheter har uppstått i en västerländsk och modern miljö, och därmed saknar tillämpning på icke-västerländska samhällen som bejaktar tradition, auktoritet och kollektivets intressen.

Men ursprung avgör inte giltighet. Att Galilei i Italien vid sekelskiftet 1600 formulerar fysiska lagar om kroppar i fritt fall innebär ju inte att dessa lagar skulle sakna tillämpning i Sverige år 1500 eller på Madagaskar år 1700. Och på samma sätt förlorar inte föreställningen om mänskliga rättigheter sin universella giltighet bara därför att den formulerats vid en viss tidpunkt i en viss miljö.

Lefkowitz berättelse exemplifierar också ett annat upplysningskritiskt felslut, nämligen att tolka faktapåståenden som värdepåståenden. Medan faktapåståenden är antingen sanna eller falska, så brukar man säga att värdepåståenden är giltiga eller ogiltiga. Ett faktapåståendes sanning eller falskhet är icke-relativ –

⁸ Charles Taylor, "The Politics of Recognition", i *Multiculturalism*, red. Amy Gutman, Princeton: Princeton U. P. 1994 (s. 25–73), s. 65–66.

⁹ Martha C. Nussbaum, "Human Functioning and Social Justice", *Political Theory*, vol. 20:2, 1992 (s. 202–246), s. 203–204.

¹⁰ Mary Lefkowitz, *Not Out of Africa*, New York: Basic Books 1997, s. 1–11.

påståendet är sant om det överensstämmer med verkligheten, falskt om det inte gör det, oberoende av vad vi tror eller anser i saken. Ett värdepåståendes giltighet eller ogiltighet är däremot relativt i förhållande till någon normativ utgångspunkt, som till exempel en moralprincip om universella mänskliga rättigheter. Givet en sådan moralprincip är värdepåståendet "Det är orätt att tortera oskyldiga människor" giltigt, men det är inget som vi avläser från verkligheten oberoende av en sådan princip.

ATT VI SÄGER att frågor om giltighet måste relateras till en normativ princip innebär inte nödvändigtvis att vi är moraliska relativister, i betydelsen att vi hävdar att det skulle finnas flera sinsemellan oförenliga moralprinciper, som var och en är giltig inom sin respektive tradition eller kultur. Det enda vi hävdar är att giltighetsresonemang i värdefrågor måste föras tillbaka på någon normativ princip. Vi kan fortfarande tänka oss möjligheten att det finns en moralprincip som är giltig för alla människor, till exempel därför att man inte skulle kunna förneka principen utan att göra sig skyldig till en logisk själv-motsägelse.¹¹

Distinktionen mellan faktapåståenden och värdepåståenden respekteras också bland upplysningens försvarare, alltså David Humes påpekande av det problematiska i att härleda ett "bör" från ett "är".¹² Men den kan också missbrukas av upplysningskritiker som vill få faktapåståenden att framstå som värdepåståenden och därmed vara undantagna från sanningskriterier. I Lefkowitz berättelse söker hennes dekan undkomma frågan om afrocentristisk mytspridning genom att hänvisa till "olika men lika giltiga perspektiv". Ordvalet är avslöjande. Dekanen väljer att uttrycka sig i termer av giltighet, inte sanning. Därmed öppnar hon för tolkningen att detta är en fråga om vilket perspektiv eller vilka värderingar vi anlägger, inte om vad som är sant eller osant.

Och eftersom värdefrågor logiskt är av en annan art än faktafrågor blir det, med dekanens synsätt, irrelevant hur många fakta Lefkowitz radar upp om den grekiska antiken. Fakta har inte längre någon bäring på den fråga som diskuteras. Men det Lefkowitz tar upp gäller just fakta, inte värderingar. Det är helt enkelt inte sant att Aristoteles stulit sin filosofi från biblioteket i Alexandria. Utifrån vad vi vet om kronologin för Aristoteles liv och detta bibliotek, så är det empiriskt och logiskt omöjligt.

Det kan vara värt att notera att kritiken mot det "västerländska förnuftet" i Lefkowitz berättelse tar sig två sinsemellan oförenliga uttryck. Först vill ben-Jochannan ifrågasätta en traditionell bild av den västerländska filosofins ursprung. ben-Jochannan påstår att den rådande föreställningen om den grekiska filosofin som ursprung för det västerländska tänkandet är falsk och att sanningen i stället är att de grekiska filosoferna hämtade sin kunskap från Egypten. Hans kritik förutsätter således att vissa påståenden är sanna och andra falska. Men när Lefkowitz dekan

skall försvara sin passivitet i förhållande till ben-Jochannans påståenden, så hävdar hon i stället att allt är en fråga om perspektiv och att det således inte finns något utrymme för frågor om sant eller falskt i detta sammanhang. Enligt dekanen har ben-Jochannan och Lefkowitz två "olika, men lika giltiga perspektiv" – det är allt.

Ett liknande resonemang anas hos den franska antropologen i Nussbaums berättelse. Hon är inte intresserad av frågan huruvida västerländsk medicin eller tillbedjan av Sittala Devi är mest effektivt i bekämpandet av smittkoppor. För henne handlar detta om en konflikt mellan värderingar, inte om fakta. Och eftersom tillbedjan av Sittala Devi är en giltig metod utifrån ett lokalt indiskt perspektiv och eftersom hon inte anser att detta lokala perspektiv kan värderas utifrån någon universellt giltig moralprincip, blir hennes slutsats att det inte finns något stöd för att söka påverka de indiska byborna att övergå till västerländsk medicin.

UPPLYSNINGENS SYN på sanning, liksom dess etiska universalism, fäster inget särskilt avseende vid frågor om kulturell identitet. Liksom det som är sant i Frankrike också är sant i Kina påverkas inte de mänskliga rättigheternas giltighet av kulturella traditioner och deras olika syn på det rätta och goda. Sådana traditioner blir tvärtom en del av det komplex av fördomar som måste undanröjas för att ge människorna den frihet som de av naturen har rätt till. I detta frigörelseprojekt ligger att lära människor att tänka själva, oberoende av traditionella auktoriteter. Men där ingår också en idé om en universell etik, enligt vilken varje människa är skyldig varje annan människa respekt som just människa och inte som bärare av en eller annan kulturell tradition. Denna respekt är fullt förenlig med att man söker påverka människor att omvärdera sina kulturella traditioner, när dessa innehåller oförnuftiga eller omotiverade restriktioner för individens frihet.

Samme Immanuel Kant som föreskriver att vi skall behandla varje människa som mål och aldrig enbart som medel står också för upplysningens kanske mest fundamentala motto: *Sapere aude!* – Våga veta!¹³ För Kant är detta ett motto som riktar sig till varje enskild individ: "Ha mod att göra bruk av ditt eget förstånd!" Det handlar om frihet – om friheten att tänka själv och om den politiska friheten att tillåtas tänka själv.¹⁴ Det handlar också om att frigöra sig från den omogenhet som följer av att leva efter fördomar och förutfattade meningar. En sådan frihet som Kant talar om gör inte halt vid kulturella sedvänjor eller religiösa dogmer, eftersom den religiösa omognaden är "den skadligaste och mest vanärande av alla".¹⁵ Att som Lefkowitz dekan vifta undan sanningsfrågor därför att de är kulturellt kontroversiella skulle Kant ha sett som just den feghet det är – att inte våga veta och att avskräcka andra från att våga veta.

Det är denna medvetna vanvördnad för kulturens och traditionens auktoritet som många av dagens upplysningskritiker fin-

ner så svårsmält. Alasdair MacIntyre definierar det han kallar "upplysningsprojektet" som ett (i hans ögon felslaget) försök att ge en rationell och universellt giltig grund för moralen, oavsett om denna grund handlar om en allmänmänsklig benägenhet för sympati, som hos David Hume, eller om ett allmänmänskligt förnuft, som hos Immanuel Kant. Detta projekt misslyckas, enligt MacIntyre, eftersom det bortser från variationerna i föreställningarna om det goda från en tid och kultur till en annan:

Vad som är det goda livet för en atensk general på 400-talet [f. Kr.] kommer inte att vara detsamma som det var för en medeltida nunna eller för en bonde på 1600-talet. Men det handlar inte bara om att olika individer lever under olika sociala omständigheter; det handlar också om att vi alla närmar oss våra egna omständigheter som bärare av en särskild social identitet. Jag är någons son eller dotter, någon annans kusin eller farbror; jag är medborgare i en eller annan stad, medlem i ett eller annat gille eller profession; jag tillhör en eller annan klan, stam, nation. Således, vad som är gott för mig måste vara det goda för en som innehar dessa roller. Som sådan ärver jag från min familj, min stads, min stams, min nations förflutna en uppsättning skulder, tillgångar, berättigade förväntningar och skyldigheter.¹⁶

MacIntyres kritik blir emellertid i sig ett exempel på ytterligare två logiska problem med den kulturellrelativistiska kritiken av upplysningens etiska universalism. För det första skiljer han inte på frågan om vad människor anser är det goda och frågan om vad som är det goda för människor. Att människor vid olika tidpunkter och i olika samhällen har olika uppfattningar om det goda innebär ju inte att alla dessa uppfattningar är lika giltiga. Vissa av dem kan vara baserade på föreställningar om människan och samhället som längre fram visas sakna rationell hållbarhet. (Tänk till exempel på hur man i dag ser på äldre tiders försvar för slaveri, kvinnlig underordning och barnarbete.) Det goda kan alltså inte utan vidare reduceras till det som människor anser är det goda.

För det andra verkar upplysningskritiken i MacIntyres tappning förutsätta att transkulturella värdeomdömen är principiellt omöjliga och att påståenden om det universellt rätta eller goda i själva verket bara är till allmängiltighet maskerade kulturspecifika omdömen om andra kulturer. Upplysningen representerar bara en specifik kultur bland andra och det finns ingen "arkimedisk punkt" varifrån man kan uttala sig över kultur- eller traditionsgränserna. Men frågan blir givetvis då var MacIntyres och andra upplysningskritikers egna värdeomdömen hör hemma.

Uppenbarligen tillhör de själva inte den specifika upplysningskultur som de identifierar och kritiserar. Men de uttalar sig om denna och andra kulturer. De beskriver skillnaderna i olika kulturers eller tra-

**Upplysningens
syn på
sanning,
liksom dess
etiska
universalism,
fäster inget
särskilt
avseende
vid frågor
om kulturell
identitet.**

11 Ett sådant argument om en universellt giltig fundamental moralprincip baserad på logisk nödvändighet återfinns hos Immanuel Kant, men också hos en modern moralfilosof som Alan Gewirth i hans *Reason and Morality*. Chicago: The University of Chicago Press 1978.

12 Den s. k. Humes lag, som har sin upprinnelse i en berömd passage i hans *Avhandling om den mänskliga naturen*, bok III, del I, sektion I.

13 Immanuel Kant, "Svar på frågan: Vad är upplysning?" (1784), i *Vad är upplysning?* Kant, Foucault, Habermas, Mendelssohn, Heidegger, övers. Joachim Retzlaff, Stehag: Symposium 1989, s. 27.

14 Kant, a. a., s. 27.

15 Kant, a. a., s. 35.

16 Alasdair MacIntyre, *After Virtue. A study in moral theory*, London: Duckworth 1985, s. 220.

ditioners värdeföreställningar och påstår något generellt om dem, nämligen att ingen av dem besitter universell giltighet. Varifrån görs denna förment allmängiltiga utsaga?

Det visar sig att upplysningens kultur-relativistiska motståndare tvingas in i ett dilemma. De kan inte gärna räkna sig själva till upplysningen, eftersom de tar avstånd från dess universalistiska anspråk. Å andra sidan kan de heller inte nöja sig med att tala enbart inom en annan lokal kultur, för då har deras kritik (enligt deras egna utgångspunkter) ingen bäring på upplysningen, utan blir bara ett lokalt och begränsat förhållningssätt bland andra. Och man vill säga något om upplysningen, nämligen att dess universalistiska anspråk är förfelade. Alltså blir man själv tvungen att inta en universaliserande och kulturöverskridande ståndpunkt för att få sin kritik att verkligen omfatta upplysningen. Men det var ju just en sådan universalism som man hävdade var omöjlig och falsk.

Samtidigt som sanningsbegreppet ofta hanteras med citattecknens respektlöshet av vissa samhällskritiska intellektuella – sanning blir "sanning" – så hyllas i samma kretsar ambitionen att "avslöja" dolda dagordningar och förtryckande strukturer. Inte minst gäller detta för Foucault

och hans kritiska studier av hur mental-sjukdomar, sexualitet och kriminalitet har beskrivits och behandlats. Det går givetvis att hävda att ett sökande efter det som är sant måste åtföljas av en sund skepsis mot vad som sägs vara sant. Men när kritiken går bortom skepticism mot det sagda till att ifrågasätta sanningsbegreppet som sådant, så lägger den krokben för sig själv. Man kan till exempel hävda att äldre tiders historiker låtit sina framställningar av USA:s historia påverkas av etniska eller sociala fördomar, men "sanning är en dygd som är pinsamt lite till hjälp för en kritiker, som inte bara vill demaskera tidigare historiker som skrivit om Amerika, utan tala om för oss att till syvende och sist så finns ingen historisk sanning".¹⁷ Om man rensar ut sanningsbegreppet, så blir det ju poänglöst att kritisera andras framställningar för att brista i sanningsenlighet. "Brister i förhållande till vad?" blir den självklara motfrågan.

UPPLYSNINGENS KRITIKER försöker ibland utmåla förnuftet som förtryckande. Viljan att inordna människan under en rigid kult av vetenskaplighet och teknologi lyfts fram som upplysningens onda sida, dess Hyde som gömmer sig bakom en Jekyll-fasad av framsteg och

jämlikhet. Man pekar på de svenska tvångssteriliseringarna som ett inslag av hårdhänt medicinsk ingenjörskonst i ett förment välvilligt folkhem. Och finns inte förnuftet med i utvecklandet av atombomber och bekämpningsmedel som DDT, med allt vad dessa innovationer har fört med sig?

Ett försvar för det moraliska värdet av upplysningens förnuftsbegrepp kan inte förneka att förnuftet kan ha hänsynslösa uppdragsgivare och att det i kombination med en naiv självsäkerhet kan ge oönskade konsekvenser. Men samtidigt är denna kritik av förnufts uppdragsgivare och av den naiva självsäkerhetens konsekvenser i sig en frukt av förnuftet, så som det kommer till uttryck i ett försvar för individens frihet. Och vi kan fortfarande inte blunda för sambandet mellan förnuft och frihet. Alternativet till frihet under förnuftet är inte, som upplysningskritikerna vill göra gällande, en frihet utan förnuftet. En sådan frihet, frikopplad från förnuftet, är den frihet som hundar manifesterar mot lyktstolpar, en frihet som inte känns vid ansvar och medborgerliga skyldigheter. Det är naturtillståndets frihet, där grupp ställs mot grupp, ingen auktoritet erkänns och människans liv är "ensamt, fattigt, otäckt, djuriskt, och kort".¹⁸

Utan sekularisering ingen sekulär stat

ESSÄ/ Nytt sekulariseringsprojekt. En omhuldad idé inom samhällsvetenskapen är att sekulära stater kan frodas i religiösa samhällen. Men betraktar man till exempel USA och Indien väcks tvivel på att staten kan förbli sekulär om samhället är religiöst. Det är dags att återknyta till upplysningens sekulariseringsprojekt.

Av
Meera Nanda

Meera Nanda utbildade sig till biolog i Indien men är verksam som vetenskapsfilosof. I *Prophets Facing Backward. Postmodern Critiques of Science and Hindu Nationalism in India* (2003) kritiserar hon vänstern för att den, genom att vända sig mot vetenskap och sekularisering, bidragit till en "reaktionär modernism". Om Nandas bok har filosofen Martha Nussbaum sagt: "Hon förenar värdefull kritik av postmoderna vetenskapsstudier med en närgående granskning av hur dessa idéer påverkar den faktiska politiska utvecklingen i Indien."

Översättning av Joachim Retzlaff

HUR KOMMER det sig att de sekulära författningarna i USA och Indien inte har lyckats förhindra religionens intåg i den offentliga sfären? En religiös nationalism som identifierar nationen med den dominerande religionen har kommit att spela en framträdande roll i båda ländernas politiska liv.

Amerikansk nationalism kan vara otroligt fränstötande i sin självförhärlikande tilltro till sin egen oskuld och adelhet i insatsen för "frihetens sak". Men den är också otroligt tilltalande i sin förmåga att assimilera människor från alla världens hörn i det amerikanska credot om individens fri- och rättigheter, demokrati, rättssäker-

het och kulturell och politisk jämlikhet. Christian Coalition och andra likasinnade grupper avvisar inte det amerikanska credot, utan tillskriver judisk-kristna värderingar dess unika storhet. Till skillnad från gamla rasistiska, antikatolska, anglosaxiskt protestantiska nationalisterna som Ku Klux Klan välkomnar dagens kristna nationalisterna alla oberoende av hudfärg och nationalitet, så länge de förmår införliva alla skillnader i enlighet med sin egen tolkning av de kristna värdena. De skyller det kulturella missmodet i USA på en gudlös, sekulär sammansvärjning bland darwinister och multikulturalister, som har påtvingat resten av samhället sina

hedonistiska och omoraliska värden. De vill "återerövra Amerika" för kristendomen och därigenom upprätta dess storhet.

Att den hinduiska nationalismen förlorade regeringsmakten i det senaste parlamentsvalet beror mer på växande politiska allianser med regionala partier än på folklig motvilja mot hinduisk chauvinism. I jämförelse med det amerikanska credots universalistiska bild av en smältdegel kan den hinduiska nationalismen framstå som inskränkt och grundad på gamla etniska och religiösa konflikter, men under ytan av religiöst hat – som är ytterst reellt – finns en annan aspekt av kulturstriderna i Indien som inte skiljer sig så

mycket från de kristna underströmmarna i USA.

De hinduiska nationalisterna vill försvara myten om Indien som demokratins, toleransens, vetenskapens och andlighetens vagga och menar att "det indiska undantaget" beror på hinduisk kultur och hinduiska värderingar. "Utomstående" kan leva i Indien om de godtar den hinduiska kulturen som sin egen. Hinduiska nationalister vill "återerövra Indien för hinduismen" från sammansvärjningen bland sekularister, liberaler och andra "koloniserade hjärnor", som förräder den hinduiska nationen.

Det finns ett drag hos de båda länderna som skulle kunna förklara den religiösa nationalismens framväxt och lockelse: båda är djupt religiösa samhällen med sekulära konstitutioner, som förbjuder staten att anamma någon officiell religion. Alla tillgängliga data visar att medborgarna i båda länderna badar i tro. En *World Values Survey* rapporterade nyligen att exakt samma höga andel, 94 procent, av befolkningen säger sig tro på Gud.¹ Men trots dessa indikatorer på exceptionellt hög folklig religiositet ska staten vara likgiltig för all religion (i USA) eller för den ena religionen jämfört med den andra (i Indien). Jeffersons skiljeväg mellan kyrka och stat, som garanteras av det första tillägget till den amerikanska konstitutionen, är välkänd. Mindre känt är att Indien har en annan sekulär modell som också garanterar fullständig religionsfrihet och samvetsfrihet, men utan en skiljeväg mellan religion och stat. Den indiska konstitutionen tillåter staten att befrämja och ingripa i sekulära aspekter av religiösa lagar, bruk och institutioner, så länge den inte favoriserar en särskild religiös tro.

DEN GÄNGSE uppfattningen i den samhällsvetenskapliga litteraturen är att sekulära stater kan uppstå och rentav frodas i djupt religiösa samhällen. En sekulär stat bör, har vi fått lära oss, inte förväxlas med sekulariseringen av det civila samhället och medborgarnas medvetanden. Enligt Donald E. Smiths ofta citerade definition anses en stat vara sekulär så länge den "garanterar individuell och kollektiv religionsfrihet, behandlar individen som medborgare oavsett religion, inte är konstitutionellt förbunden med en särskild religion eller söker vare sig befrämja religion eller ingripa i religiösa angelägenheter".² Så länge staten är konstitutionellt förpliktad att värna om dessa ideal och har de juridiska och politiska medlen att göra det, är den strängt taget en sekulär stat. Medborgarnas privata religiositet anses vara irrelevant för sådana staters sätt att fungera.

Denna prydliga åtskillnad mellan

sekularism som konstitutionell princip och sekularisering av världsåskådningen är inte särskilt tillfredsställande. Jodå, djupt religiösa människor kan av rent strategisk-politiska skäl anta gudlösa författningar, eftersom skapandet av moderna nationalstater med likhet inför lagen förutsätter att tron privatiseras. Samhällen med en djupt religiös befolkning måste inte med nödvändighet bli teokratier, för religiösa trosföreställningar kan förstärka hänsyn till rättvisa, mänskliga rättigheter och demokrati. Religiositet är inte fiende till goda, fredliga och rättvisa samhällen.

Men även om trosföreställningar inte med nödvändighet framför teokratier verkar maximalistiska religiösa rörelser ha större möjligheter att slå rot i samhällen med stor folklig religiositet. Samhällen där betydande majoriteter menar att deras uppfattningar om rättigheter och skyldigheter, om moraliska och sociala värden, härrör från deras gudsbild är lättare att mobilisera för religiösa program formulerade av troende, som vill lösa vad de upplever som samhällets problem genom att göra denna högre makt gällande inom rätt och politik. Skulle exempelvis en så stor andel av den amerikanska allmänheten ha stött Bushs "trobaserade initiativ" eller rösta för folkomröstningar om förbud mot homoäktenskap utan en trobaserad syn på samhället och personliga relationer? Skulle så många medelklassindier ha varit för statligt stöd till astrologi, religiösa ceremonier på offentliga platser, tempelbyggen och liknande om de inte trodde på det lämpliga och religiöst förtjänstfulla med sådana ritualer? Så länge gudomliga uppenbarelser eller andliga lagar åberopas som grund för privatmoralen är det orimligt att förvänta sig att det offentliga talet om Gud skulle minska. Sekulära stater kan med andra ord bara vidmakthållas och utvecklas under förutsättningen att kulturen sekulariseras.

DEN SEKULÄRA staten markerade i Förenta staternas fall ett brott med den statliga kontrollen över kyrkorna och i Indiens fall med kastsystemet. Men i ingetdera fall beledsagades den revolutionära nydaningen av en motsvarande revolution av trosföreställningar och försanthållanden. Båda länderna upplevde i stället en "byupplösning" där upplösningens ideal om förjagande av vidskepelse, om empirism och religiös tolerans användes för att bekräfta i stället för att ifrågasätta traditionella trosföreställningar om en översinnlig makt som existerar

bortom denna världen, men ändå ingriper i den.³ Anhängarna av en skeptisk, rationalistisk tradition, de som menar att mänskliga angelägenheter bör skötas med hjälp av förnuftet och fakta hämtade från naturen, alltså "fritänkarna",⁴ har vidare förblivit en minoritet i båda länderna. Att rationalistiska och/eller sekulära impulser i tysthet införslivas i den religiösa metafysiken är nyckeln till förståelsen av det paradoxala fenomenet med en sekularism utan sekularisering.

Ursprunget till den sekulära staten i Amerika är omgivet av vanföreställningar. Liberala berättelser om härstamningen betecknar den amerikanska konstitutionen som upplösningens fullbord, medan konservativa ser dess brist på hänvisning till Gud som ett bevis för att den religiösa tron var så "självklar"

och så djupt rotad i det amerikanska samhället att den inte behövde något statligt godkännande.⁵

Ett närmare studium av Förenta staternas historia avslöjar att skilsmässan mellan kyrka och stat byggde på en komplex allians mellan många gudfruktiga evangelikala kristna (företrädesvis

baptister och metodister) och en handfull fritänkare (företrädesvis deister och unitarier). Även om evangelikalerna avskydde Thomas Jeffersons rationalistiska deism och fördömde Thomas Paine som ateist bidrog de till ratificeringen av konstitutionen, som förbjöd religiösa prövningar av ämbetsmän (artikel 6 i den amerikanska konstitutionen) och hindrade staten att direkt ingripa i eller stödja religion (första tillägget i Bill of Rights). De förordade kyrkans åtskillnad från staten, dels för att det enligt deras tro var blasfemiskt att staten skulle utföra Guds verk, dels för att de var rädda för förföljelse från en kyrka uppbackad av statsmakten.

Medan Jefferson, Madison, Paine och andra mer sekularistiska grundare var mest bekymrade över religionens skadliga inverkan på politiken, var deras evangelikala bundsförvanter mest oroade över statens makt att styra över religionen. Trots att de kämpade för den amerikanska revolutionens sak mot britterna och arbetade hårt för att få konstitutionen ratificerad ansåg de att Jeffersons skiljeväg bara gällde det ena hållet: den skulle hålla "statens vildmark utanför religionens trädgård".⁶

Det ironiska är att samma baptistiska och metodistiska väckelserörelser som bidrog till ratificeringen av den sekulära konstitutionen visade sig vara en av de mest inflytelserika och ihärdiga källorna till

antiintellektualismen i den unga republiken. I sin klassiska bok *Anti-Intellectualism in American Life* från 1962 gav Richard Hofstadter en levande skildring av hur två *Great Awakenings* bland baptister och metodister ledde till ett "uppror" mot uttalade fritänkare och mot den tradition av vetenskap och lärdom som omhulldes av väletablerade protestantiska kyrkor (som på den tiden stödde vetenskapen vid Harvard och Yale). De evangelikala lärde en enkel hjärtats religion: det enda man behöver göra för att frälsas är att "pånyttfödas" och läsa Bibeln – och det kan vem som helst göra utan att låta sig dras ner i teologiska och metafysiska dispyter.

Men även om evangelikala predikanter uppmuntrade religiöst svärmeri, ofta med hjälp av helbräddagörelse och underverk, visade de en stor kärlek till sin tids vetenskap. Så länge den mekanistiska filosofi som genomsyrade den newtonska vetenskapen inte missbrukades till att sprida skepticism och sekularism gav de amerikanska kyrkorna den sitt entusiastiska stöd. I detta följde de en lång tradition av protestantiska vetenskapsmän (däribland Newton och Boyle), som menade att studiet av naturen uppenbarade Guds lagar. Deras protestantiska tro på Guds allmakt gjorde dem också till motståndare till den aristoteliska skolastiken, som tillskrev materien en nästan gudomlig intelligens. Detta gjorde det lättare för dem att på religiösa grunder godta en rent naturalistisk, mekanistisk syn på materia och krafter. En världsmodell med två nivåer blev normen: naturlagar nederst och understödjande översinnliga trosföreställningar överst. Gud blev därmed skaparen av inte de enskilda naturobjekten, utan av de lagar som naturen på egen hand följer. Så även när Gud som Skaparen blev irrelevant i vetenskaplig praxis kvarstod Han som naturlagarnas yttersta grund.⁷

Denna apologetiska naturteologi drabbades av svåra bakslag under det sekulära tänkandets så kallade guldålder (ungefär perioden efter inbördeskriget och fram till första världskrigets slut). Under denna guldålder industrialiserades och urbaniserades Förenta staterna i stor skala. Det var också då Charles Darwins *Om arternas uppkomst* kom ut (1859). Flertalet väletablerade kyrkor infogade Darwin i sin teologi med två nivåer: de accepterade det naturliga urvalet som den mekanism Gud hade valt för att skapa levande varelser. Men bland ledande intellektuella och forskare hade Darwin väckt allvarliga tvivel om behovet av Gud som den ytterste upphovsmannen till naturlagarna. Ansedda intellektuella som John Dewey, George Santayana, John Herman Randall och Robert Ingers-

Alla
tillgängliga
data visar att
medborgarna
i båda
länderna
badar i tro.

Saliga äro de slagfärdiga. President George W. Bush talar om "trosbaserade initiativ".

Foto: Corbis/Scanpix

roll försökte popularisera ett nytt kunskapsbegrepp som ersatte den traditionella metafysikens absoluta storheter med ett empiriskt adekvat, men osäkert och ständigt föränderligt sanningsbegrepp.⁸

Det nuvarande uppsvinget för "intelligent design" och teistisk naturvetenskap är en reaktion mot att det övernaturliga har tunnats ut och att modellen med två nivåer för sammanjämkning av naturalistisk vetenskap med Gud börjar kännas sliten. Det markerar en återgång till den gamla vanan att använda vetenskap på ett apologetiskt sätt. När religiösa konservativa i dagens kontext aggressivt strävar efter politisk makt för att tvinga sina teologiska uppfattningar på det allmänna finns det en stor risk för att Gud inträder i biologi- och fysiksalar där han inte hör hemma.

DEN INDISKA sekularismen bär också spår efter strategiska allianser mellan sekulära humanister och dem som bygger sin uppfattning om sekularism och demokrati på nyhinduism. Intressant med det indiska fallet är att nyhinduistiska reformatorer har lånat in moderna ideal om demokrati, sekularism och vetenskap, samtidigt som de i strid med alla kända historiska fakta hävdar att långt överlägsna, "holistiska" versioner av dessa moderna värden redan existerade under den vediska hinduismens "guldålder" i tidernas begynnelse. Det historiska faktum att den ursprungliga vediska hinduismen var en religion med en hierarki av kaster bemöter nyhinduer

exempelvis med argumentet att *varna*- eller kastsystemets "odelade humanism" var en "djupare" form av demokrati, nämligen en som undviker västerlandets klasstrider och alienation. Invändningen att den vediska hinduismen faktiskt satte mystisk intuition över sinnlig kunskap – alltså raka motsatsen till den empirism som är den moderna naturvetenskapens adelsmärke – bestrids med påståendet att mystik är en "högre" och mer "holistisk" empirism. Så även om de nyhinduistiska nationalisterna glatt har lånat in liberala och sekulära idéer från väst, har de bundit in dem i den traditionella världsåskådningen för att skapa en verkningsfull myt om hinduismens "naturliga" demokratiska och pluralistiska anda och dess "inneboende" rationalitet. Strategin att hävda att Vedaskrifterna var först med vad helst som anses vara prestige-fyllt i väst är nyckeln till förståelsen av Indiens variant av sekularism och den hinduiska chauvinism som den förevigar.

Om "skiljeväggen" är en metafor för den amerikanska modellen för negativ sekularism är "lagens hjul" en metafor för Indiens positiva sekularism. Den indiska modellen tillåter staten att både revidera och befrämja landets många religioner, så länge den inte favoriserar någon av dem. Det är denna neutralitet och likabehandling (*dharma nirpeksha*), och inte likgiltighet för religion,

som gör den indiska staten sekulär. Principen återges på den indiska flaggan i form av *dharma chakra*, lagens hjul, som symboliserar idén om *sarva dharma sambhava*, "lika respekt för alla religioner". Tanken är att precis som ett hjul rör sig framåt för att alla ekrarna är lika långa, så ska den indiska staten vara opartisk i förhållande till olika religioner.⁹

Inom ramen för denna opartiskhet får den indiska staten revidera religiösa lagar inom alla trosriktningar om de sociala konsekvenserna strider mot demokratins principer. Vid republikens grundande förklarades exempelvis det religiöst sanktionerade kastsystemet vara författningsvidrigt. "Positivt" får den indiska staten anslå medel till pilgrimsfärder, skötsel av helgedomar och drift av skolor och annan samhällsservice som drivs av "trosbaserade" organisationer – förutsatt att alla religioner behandlas lika.

Den indiska versionen av sekularism tillmötesgick behovet av sociala reformer utan att distansera staten från religionen och utan att uppmuntra till en rationell religionskritik i offentliga skolor och andra kulturbärande organ. Den indiska konstitutionen ger staten rätten att förbjuda de sekulära aspekter av religiösa bruk som stred mot alla medborgares grundläggande likhet (i synnerhet kastsystemet, som stod i vägen för den demokratiska nationalstaten).

Den indiska modellen för sekularism har fungerat någorlunda.

Samtidigt fortlever den gamla hinduiska traditionen att staten uppträder som trons beskyddare och främjare. Tvivlen på den nya konstitutionens fundamentala hinduiskhet dämpades av att principen om "lika respekt" framställdes som en modern version av den gamla hinduiska toleransen mot alla religioner och tron på alla religioners lika värde.

Den indiska modellen för sekularism har fungerat någorlunda. Eftersom sekularismen framställdes som en del av den hinduiska arvet gjorde de hinduiska religiösa ledarna (vilket bör noteras till deras förtjänst) inget motstånd mot konstitutionens avskaffande av kastsystemet. Men priset har blivit astronomiskt: den indiska staten har kohandlat med religionen. Trots alla fromma bekännelser till neutralitet har hinduismen de facto blivit statens borgerliga religion – Indira Gandhi, Jayalalitha och andra politiker har i egenskap av ämbetsinnehavare regelbundet deltagit i gudstjänster och i sin tur dyrkats som gudomliga inkarnationer. Politiker fortsätter att i rampljuset ägna sig åt religiösa ritualer, men deras "sekulära" vitsord förblir oantastade eftersom de hänger sig åt riter och vidskepelser inom alla religioner! Å andra sidan är det ett obestridligt och skamligt faktum att staten har givit efter för den konservativa muslimska opinionen och avstått från att ge sig på de reaktionära elementen i den islamiska rätten. Detta har givit den hinduiska högern en god förevändning att gå till stormns mot "pseudosekularismen" och kräva grundandet av en hinduisk stat, som ska upphäva alla grundlagsfästa friheter för islam och kristendom genom att förklara dem vara "främmande politiska ideologier".¹⁰

Problemet med att göra sekularism liktydig med en "naturlig" hinduisk "tolerans" är att hinduer i verkligheten aldrig har behandlat andra religioner som lika sanna.¹¹ Trots att hinduiska nationalisterna fortsätter att göra stort väsen av hinduisk pluralism har de på sistone öppet börjat hävda den hinduiska lärans överlägsenhet över "semitiska" monoteistiska trosriktningar. De vill att den indiska staten öppet ska spela den traditionella rollen av *dharma rakshak* (dharmas beskyddare) och befrämja hinduismen på hemmaplan och runt om i världen, så att Indien kan uppnå sin bestämelse som *jagat guru* (världens guru).

Om sekularismen har subsumerats under en romantiserad version av hinduismens hierarkiska pluralism, har den moderna vetenskapen – en av sekulariseringens viktigaste drivkrafter – subsumerats under Vedaskrifterna och vedantas andliga metafysik. Bland moderna hin-

duiska intellektuella har det blivit en trosartikel att hinduismen är "framtidens universella religion", eftersom den "inte står i strid med modern vetenskap" eller rentav bara är "ett annat namn" på modern vetenskap. Denna myt har blivit ytterligare ett skäl till att fördöma islam och kristendom som trosbase-rade och irrationella "trobekännelser", till skillnad från hinduismen och dess rimliga, välbelagda och "vetenskapliga" sanningar.

Problemet är att den världsbild som de hinduiska apologeterna för-svarar med argumentet att den har föregripits och/eller bekräftats av den moderna vetenskapen inte har något som helst att göra med det en normal vetenskapsman skulle kalla vetenskapligt. Det man menar vara bekräftat är vedantas idealistiska metafysik, som ser materiens objek-tiva värld som ett epifenomen, en biprodukt av ett okroppsligt, immateriellt medvetande som hinduer kallar Brahman. Detta är en värld där nästintill gudomlig intelligens och ändamål är ingjutna i naturob-jekten. Dessvärre har det postmo-dernistiska modet med alternativa vetenskaper och det feministiska och djupekologiska förfäktandet av vetenskapens återförtrollning spe-lat en negativ roll genom att legiti-mera de vediska vetenskapernas världsbild.

EFTER ATT HA slagit fast att seku-larism utan sekularisering är möjlig, vill jag nu visa att en sådan inte är hållbar. Till skillnad från de sam-hällsvetare som stödjer sekularis-men som en sund konstitutionell princip, men är misstänksamma mot all religionskritik som respekt-lös mot vanliga människors tro, för-nuft och mod att stå för sina över-tygelser,¹² tror jag att en kritisk behandling av den religiösa metafysikens innehåll och logik är en nöd-vändig förutsättning för sekulära staters överlevnad på längre sikt. Som erfarenheterna från världens största och världens äldsta demo-kрати visar är demokratiska val i sig, utan religiositetens samtidiga till-bakagång, knappast en garant för att konservativa och nationalistiska religiösa rörelser inte ska komma till makten.

Alla tillgängliga data visar att tradi-tionalistiska strömningar under de senaste årtiondena har vunnit terräng inom den amerikanska kris-tenheten. De mer konservativa evangelikala kyrkorna har vuxit på bekostnad av mer liberala konfes-sioner. En större andel av de troen-de tror på livet efter detta, yttersta domen, underverk och bönhörelse. Det är inte bara så att de traditio-nella trosföreställningarna har för-djupats under 90-talet, utan de tro-ende verkar också ha gjort sig kvitt

Helig kohandel med religionen. Indira Gandhi under Nehrus porträtt.

Foto: Anders Engman/Pressens bild

tidigare hämningar mot att föra in tron i den offentliga sfären. 1996 menade en signifikant majoritet (54 procent mot 43 procent) att kyrkorna borde ta ställning i politiska frågor, det motsatta utfallet mot när samma fråga ställdes 1968. Den nya skiljelinjen i det amerikanska religiösa landskapet går mellan den seku-lära kulturen och de djupt religiösa inom alla traditionella trosriktningar. I den striden är de mer traditio-nalistiska troende blott alltför ange-lägna om att kyrkorna ska blanda sig i statens angelägenheter.¹³

Att traditionella trosföreställ-ningar omfattas med större glöd innebär inte automatiskt att ett fun-damentalistiskt slag av religiositet växer sig starkare. Djupintervjuer med troende med olika grad av reli-giositet visar snarare att de flesta amerikaner alltså föredrar en

"stilla tro" som skyr religiös extre-mism och värdesätter tolerans och individens frihet i samvetsfrågor.¹⁴ Men den större glöden i den tradi-tionella religiositeten tyder faktiskt också på större sympatier för kon-servativa värden, inbegripet tron på Amerikas "uppenbara bestämmel-se", dess *manifest destiny* [ett slagord som myntades på 1840-talet för att motivera Förenta staternas expan-sion över den nordamerikanska kontinenten. Det har senare kom-mit att stå för USA:s kallelse i vär-lden. Ö. a.]

Pew Foundations *Trends 2005* visar tydligt att mer kyrksamma personer är signifikant mer emot homoäktenskap och stamcellsforsk-ning, två av de heta samhällsfrågor som George Bush skickligt drev under valkampanjen 2004.

Iakttagare från Alexis de Tocque-

ville till Samuel Huntington har noterat att, för att citera den senare, "länder och individer som är mer religiösa tenderar att vara mer nationalistiska".¹⁵ De data från opi-nionsundersökningar som redovi-sas i *Trends 2005* bekräftar också ett större stöd för Irakkriget bland de mer gudfruktiga än bland mindre engagerade och liberala kristna. Att amerikaner ser sitt land i ett messi-anskt ljus och anser det ha ett heligt uppdrag att rädda världen har en lång historia. Det är därför ameri-kaner i gemen har köpt George W. Bushs beskrivning av terroristerna vid attentatet den 11 september som fiender till den mänskliga civilisa-tionen över huvud. Denna bild av en frälsande nation, som bokstavligen är Guds redskap genom att sprida frihetens ljus över världen, ger upp-hov till en av de djupaste ironierna i Amerikas historia: impulsen att göra gott förvandlas till en imperia-listisk och militaristisk drivkraft.

Indien är ett annat land där den folkliga religiositeten utan vidare förenas med nationalstoltheten, och den hinduiska högern utnyttjar båda krasst för att underblåsa en Blut-und-Boden-nationalism. De hinduiska nationalisterna bokstav-ligen förgudar "Storindiens" land-massor (nästan hela Sydasien) som hemlandet för "de vediska arierna", för vilka kosmos universella och eviga lagar uppenbarades. Denna oförfärliga ideologi om "den hinduiska nationen" har tagit över och uppmuntrat den folkliga dyrkan av gudabilder av *Bharat Mata* (Moder Indien), i vilka Indiens geo-grafiska konturer sammansmälter med den traditionella hinduiska gudinnans torso. I det "sekulära" Indien, till och med under det "sekulära" kongresspartiet, förevisas sådana starkt hindunationa-listiska bilder stolt på myndighe-ter, polisstationer och till och med på universitet. I offentliga rum som är så överhopade med hinduiska symboler förlorar löftet om lika medborgarskap oavsett tro sin mening.¹⁶

Hinduiseringen av det offentliga rummet är med Meena Kanasamys träffande beskrivning en "Opera-tion långsamverkande gift", en "indoktrinering bland *bhajans* (hymner), förförelse bland högtidli-ga processioner".¹⁷ Bharat Mata är en ung gudinna, som uppfanns av den antikononiala nationalismen i början av 1900-talet. Hindunatio-nalistiska krafter har systematiskt försökt använda folkliga fester för gamla och omtyckta gudar som Ganesha, Ram och Durga för sina politiska syften. Agitationen inför ödeläggelsen av moskén i Ayodhya 1992 framfördes i termer av en reli-giös pilgrimsfärd.

Bland progressiva intellektuella i

Indien är det en grundsats att vanligt folks trosföreställningar måste försvaras, samtidigt som de nationalistiska trosyttringarna fördöms. Att ifrågasätta innehållet i de myter och den metafysik som den folkliga religiositeten vilar på anses vara dålig smak, ett tecken på kritikerns "koloniala sinnelag". Rationalister uppmanas att bemöta "dålig" hindutva ["hinduiskhet"] i nationalistisk infärgning, ö. a.] med "god" hinduism, som om folkliga hinduiska föreställningar och bruk inte hade något med hinduisk nationalism att skaffa.

Det står emellertid långt ifrån klart att den folkliga religiositeten i sig är så politiskt oskyldig. För trots alla skillnader mellan hinduism och hindutva är deras yttringar i psyke och beteende nästan identiska. Hindutva är naturligtvis ingen religiös rörelse, för dess ärende är inte att frälsa själar eller att öka medvetenheten om det gudomliga. Dess ärende är att erövrar makt så att dess version av militant hinduism ska kunna prägla landets politik. Men för en genomsnittlig hindu är den religiösa ikonografi, de allegorier och den kiliasm (*ram rajya*) som hindunationalisterna använder för politisk mobilisering oskiljaktiga från den äkta varan. Den folkliga hinduismens skriftbaserade trosföreställningar och myter får omvänt hindutva-ideologin att framstå som rimlig, ädel och värd att försvara för den stora majoriteten hinduer. Det innebär inte att vanliga troende är uppfyllda av nationalistiska lidelser eller att de på religiösa grunder kan mobiliseras till politiskt handlande, utan bara att det är och förblir möjligt för politiska partier att spela på väljarkårens traditionella religiositet för att vinna röster.

Det är lätt att förtvivla, till exempel för sekularister i dessa tiders

USA, eller att fira segern alltför tidigt, till exempel när den hinduiska högern förlorade det senaste valet i Indien (trots att den för massorna inte förlorade sin kulturella lockelse). Det är också frestande att frammana en "religiös vänster" som kan åberopa heliga skrifter för rättvisa, fred och miljöhänsyn. Idén är att använda "god" religion för att få folk att vända sig från "dålig" religion, att åberopa den "sanna" tron mot dem som vill förvandla den till en "ideologi" för krig och hat.

DET RÅDER INGET tvivel om att sekularisterna behöver komma till rätta med religionen, men det betyder inte att de ska dra på sig en religiös åkomma. Det är hög tid för alla tänkande människor att ta religion på allvar, inte som falskt medvetande, inte som en vidskeplig kvarleva från det förflutna, utan som en nödvändig dimension av mänskligt liv som svarar mot ett nästintill universellt behov av att finna en transcendent mening med liv och död. Denna mening kan förläna vardagens kamp för existensen en värdighet, övervinna fruktan för döden och är en oskiljaktig del av den mänskliga tillvaron. Sekularister måste lära sig att respektera detta behov av helighet och mening, och inte skynda sig att fördöma varje religiös yttring som ett tecken på efterblivenhet eller vidskepelse.

Men samtidigt som det är viktigt att betyga tron en rimlig vördnad måste tron också betyga förnuftet sin vördnad. Ett sekulärt samhälle måste respektera religionen, men bara inom förnuftets gränser. Förnuftets räckvidd måste utsträckas till alla empiriska påståenden som

härör från tron på övernaturliga och/eller andliga storheter och de heliga läror som bygger på sådana – överallt, såväl i offentligheten som i privatsfären, såväl i laboratorier som i templen och kyrkorna. En skiljeväg mellan förnuft och tro måste först resas i medborgarnas medvetanden för att skiljevägen ska fungera i samhället.

Praktiskt innebär detta ett återupplivande av de bortglömda rationalistiska och skeptiska elementen i det sekularistiska projekt som företräddes av Jefferson, Paine och senare pragmatistiska sekularister i Förenta staterna och av Nehru, Ambedkar och Roy i Indien. Deras projekt handlade inte bara om lagar och regler utan var en fråga om intellektuell övertygelse. Det framsprang ur en provande inställning till religionen och en medvetenhet om den stora skada dogmatism i namn av Gud eller dharmas "eviga sanningar" har gjort genom historien, med erövringskrig och kolonialism eller erövringsstrukturer.

Att vara sekularist innebär inte att förkasta all känsla för en helighet som transcenderar denna världen, men väl att beröva det heliga rätten att utan vidare påstå att vissa aktivt verkande storheter existerar – själen, andlig "energi", återfödelse och underverk för att bara nämna några. Eller för att formulera det mer exakt: sekularism innebär rätten att kräva samma grad av belägg för religiösa utsagor om faktiska storheter eller processer i den faktiska världen som vi kräver för andra empiriska försanthållanden. Så länge en religions gud antas existera i den rumsliga och tidliga värld som är tillgänglig med vanliga

Att vara
sekularist
innebär inte
att förkasta
all känsla
för en
helighet ...

mänskliga sinnen, måste han/hon/det utsättas för samma prövning som alla andra påståenden om empiriska fenomen (stolar, DNA, atomer).

I dag måste försvaret av sekularismen börja med ett försvar av det vetenskapliga förnuftet självt. På senare tid har den moderna vetenskapen utsatts för hård och obefogad kritik från den postmoderna vänstern, som menar att den tjänar koloniala och patriarkala krafter som förtrycker marginaliserade grupper. Enligt dessa "radikala" kritiker är den moderna vetenskapen en social konstruktion som får de förhärskande tolkningarna av naturen att framstå som naturgivna fakta. Denna radikala skepsis mot den moderna vetenskapen har lett till appeller om "alternativa vetenskaper", som ska ge en god och progressiv bild av naturen ur de marginaliserade gruppernas perspektiv. Företaget att socialt konstruera en alternativ natursyn har varit en avledningsmanöver från uppgiften att bemöta den allt starkare reaktionära religiositeten. Än värre är att denna postmodernistiska dekonstruktion av vetenskap är mycket inbjudande för förkämparna för "intelligent design" i USA, som har använt snarlika argument för att fördöma Darwins evolutionsteori och dess naturalism som sekulära eliters sociala konstruktion. Och spridningen av postmodernistiska idéer riktade mot upplysningen har, som jag har försökt visa, framtagit indiska kritiker av hindunationalismens verktygen att bemöta propagandan för "vediska vetenskaper".

De sekulära samhällenas framtid är avhängig av att den sekulära kulturen odlas. Vetenskapsmän och fritänkare har inget annat val än att sysselsätta sig mer med vår tids religiösa självklarheter. ■

Fotnoter:

1 Pippa Norris & Ronald Inglehart, *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*, Cambridge: Cambridge U. P. 2004, s. 90. I World Values Survey (1981–2001) ställdes frågan: "Tror du på Gud?"

2 Donald Eugene Smith, "India as a Secular State", i *Secularism and Its Critics*, red. Rajeev Bhargava, Oxford: Oxford U. P. 1998, s. 178.

3 Craig James Hazen, *Village Enlightenment in America: Popular Religion and Science in the 19th Century*, Urbana: University of Illinois Press 2000.

4 Susan Jacoby, *Freethinkers: A History of American Secularism*, New York: Henry Holt 2004.

5 Om de två rivaliserande framställningarna, se Isaac Kramnick & R. L. Moore, *The Godless Constitution: The Case against Religious Correctness*, New York: W. W. Norton 1997; Gertrude Himmelfarb, *The Roads of Modernity: The British, French and American Enlightenment*, New York: Knopf 2005.

6 En omfattande redogörelse för det unga Amerikas religionshistoria är George Marsden, *Religion and American Culture*, New York: Harcourt Brace College Publishers 1990.

7 Se Ronald Numbers, "Science without God: Natural Laws and Christian Beliefs", i *When Science and Christianity Meet*, red. David Lindberg & Ronald L. Numbers, Chicago: University of Chicago Press 2003; George Marsden, *Understanding Fundamentalism and Evangelicalism*, Grand Rapids, Michigan: William Eerdmans Co. 1991.

8 För en kritisk analys av naturalismens inflytande över amerikanskt religiöst tänkande, se William Sheas *The Naturalists and the Supernatural*, Mercer: Mercer University Press 1984.

9 Gary Jeffrey Jacobsohn, *The Wheel of Law: India's Secularism in Comparative*

Constitutional Context, Princeton: Princeton U. P. 2003. Jacobsohn påpekar att dharmachakra hade sin förebild i kejsar Ashokas (ca 272–231 f. Kr.) användning av hjulet i den berömda kolonnen i Sarnath.

10 Sita Ram Goel, *India's Secularism: New Name for National Subversion*, New Delhi: Voice of India 1999; S. Gurumurthy, *Eternal India and the Constitution*, New Delhi: India First Foundation 2005.

11 Frank Morales, "Does Hinduism Teach that All Religions Are the Same?: A Philosophical Critique of Radical Universalism", på <www.dharmacentral.com>.

12 Rajeev Bhargava, "What is secularism for?", i *Secularism and Its Critics*, red. Rajeev Bhargava, New Delhi: Oxford University Press 1998, s. 486–543. Se även Stephen Carters *God's Name in Vain*, New York: Basic Books 2000.

13 Andrew Kohut et al., *The Diminishing Divide: Religion's Changing Role in American Politics*, Washington D.C.: Brookings Institution Press 2000. Se även Jeffery Rosen, "Is Nothing Secular?", *New York Times Magazine* 30/1 2000.

14 Se Alan Wolfes *One Nation After All*, New York: Penguin Books 1998.

15 Samuel Huntington, "Dead Souls: the Denationali-

zation of American Elite" *The National Interest*, 22/3 2004.

16 Om Indien som "ariernas" vaggas eller barnkammare se Vasant Kaiwar, "The Aryan Model of History and the Oriental Renaissance", i *Antinomies of Modernity*, red. Vasant Kaiwar & Sucheta Mazumdar, Durham: Duke University Press 2005. Om kulturen av Bharat Mata i dagens Indien, se Lise McKean, *Divine Enterprise: Gurus and the Hindu Nationalist Movement*, Chicago: University of Chicago Press 1996.

17 Meena Kandasamy, "Dangerous Cacophony", *Communalism Combat*, nov.–dec. 2004, vol. 11, nr 103, s. 22–34.

Att monoteismen utmanade polyteismen var mer än en teologisk fråga.

Den tyske egyptologen **Jan Assmann** hävdar att händelsen förde med sig ett nytt slags våld. Det våldet, riktat mot otrogna och hedningar, lever vi med i dag.

Tanken på en enda gud födde både jämlikhet och terror

Av

Luca Di Blasi

Fil. dr vid Universitöt Siegen

Översättning av Erik Wallrup

INGEN I TYSKLAND kommer förbi namnet Assmann, åtminstone inte om man studerar kulturhistoria. Med boken *Das kulturelle Gedächtnis* ("Det kulturella minnet") från 1992 har det äkta paret Jan och Aleida Assmann med stor framgång fört in ett nytt paradigm på detta fält. Han har blivit internationellt känd som egyptolog, medan hon gjort sig ett namn som anglicist och medieteoriker. Och som om detta inte vore nog har Jan Assmann under de senaste åren också oroat teologer genom sina omdiskuterade böcker *Moses der Ägypter* ("Moses egyptiern", 1998) och *Die Mosaïsche Unterscheidung* ("Den mosaïska åtskillnaden", 2003).

Paret bor i Heidelberg, en av Tysklands vackraste städer, där det finns både mandel- och fikonsträd och där en rad namn ur 1900-talets tyska konservativa *Who's who* slagit sig ner en kortare eller längre tid – Stefan George, Max Weber, Ernst Jünger, Hans-Georg Gadamer. På en sluttning mot floden Neckar, mitt emot stadskärnan med dess berömda slott, ligger Assmanns hus omgärdat av träd. Värden står redan framför dörren och önskar välkommen med ett vänligt skratt. Mitt bland tusentals böcker och bredvid ett fönster med en avundsvärd utsikt börjar vårt samtal. Mycket snart kommer vi in på det tema som i tider av islamistiska våldsexcesser skapat stort uppeende. För några år sedan myntade Assmann begreppet mosaïsk åtskillnad, åtskillnaden mellan sann och falsk religion. Han förklarar:

– Från de så kallade polyteistiska religionernas horisont är det otänkbart att diskvalificera övriga religioner som falska eller hedniska. Alla

religioner har här samma, om än lokala, ställning. Det särskilda med de nya religioner som grundar sig på den mosaïska åtskillnaden är att de har ett anspråk på universell giltighet och att de därför utesluter varandra. Min tes är att detta var någonting nytt, som kom med namnet Moses, och därför har jag kallat det för just den *mosaïska* åtskillnaden. Med det menar jag givetvis inte den historiske Moses, en person som kanske aldrig funnits, utan den symboliske Moses och den lag som är förbunden med hans namn.

Eftersom denna åtskillnad i Gamla testamentet kanske inte är så enkelt gripbar – det är där mer tal om saker som rätt och orätt, frihet och ofrihet och mindre om uppenbarelsen av eviga sanningar – skulle man kunna inskränka den absoluta giltigheten för åtskillnaden till kristendom och islam. Man skiljer mellan trogna och otrogna inom islam och mellan kristna och hedningar inom kristendomen, och dessutom kan man inom respektive religion skilja mellan de ortodoxa och de heretiska.

I *Die Mosaïsche Unterscheidung* skriver Assmann att de monoteistiska religionerna "fört in en ny form av hat i världen": "Hat riktat mot hedningar, kättare, avgudadyrkare och deras tempel, riter och gudar." Håller han då kristendom och islam för att vara strukturellt våldsamma? Nej, det klingar alltför deterministiskt i hans öron:

– Jag anser inte att våld är en nödvändig konsekvens av monoteismen, det är en implikation. Där finns ett våld i sin linda, men det behöver inte bryta ut. Det kan också, som Jürgen Haber-

mas uttryckt saken, förrinna diskursivt, trubbas av; man kan göra monoteismen mer human och det har också religionerna delvis lyckats med. Det är fundamentalisterna som svär sig fria från alla dessa försök att tyda och humanisera. I stället griper de direkt tillnäs på de gamla texterna, vilket antänder denna indirekta dynamit.

Enligt den franske antropologen René Girard grundar sig just de förmonoteistiska religionerna på ett strukturellt våld, syndabocksprincipen, medan judendomen och kristendomen om inte övervunnit detta "sataniska" sätt att skapa samstämmighet, så åtminstone avslöjat principen och minskat dess andliga inflytande. Jag har intrycket att Assmann kastar om Girards ensidighet i omdömet om de hedniska och monoteistiska religionerna, att han med andra ord kastar ett för skarpt ljus över monoteismen och ett för svagt ljus över den polyteistiska religiositeten.

– Jag förmodar på intet vis att den förmonoteistiska världen skulle ha varit fredligare. En indirekt följd av den mosaïska åtskillnaden var universalismen och de mänskliga rättigheterna som är förbundna med den, allt det goda och sköna som vi alla inte vill avstå ifrån. Monoteismen har sedd ur den synvinkeln gjort världen fredligare i det att den uppställer bestämda, för alla människor giltiga spelregler.

Med de monoteistiska religionerna har världen alltså inte blivit mer våldsam, enligt Assmann. Det är bara en ny form av våld som tillkommit utöver det gamla våldet, nämligen utrotning på grund av det religiösa motivet att de andra är gudsfiendliga. Detta slags våld hade

inte funnits tidigare och i dag är vi i synnerhet utsatta för detta våld.

EN VISS MOTVILJA MOT de bibliska uppenbarelsereligionerna och en sympati för de hedniska religionerna är trots detta otvetydig hos Assmann. Ett exempel är hans försvar av den antika, cykliska tiden mot den nedvärdering Augustinus svarade för. I förmoderna samhällen var den cykliska och inte, som i kristendomen, den linjärt-historiska tiden betraktad som helig. Och denna cykliska tid var heller aldrig att förstå som blott en frånvaro av historiemedvetenhet. I riter blev tiden framställd som cyklisk tack vare den noggranna uppmärksamheten på föreskrifterna, ägnad att undvika avvikelser.

Mot detta talar, hävdar jag under samtalet, att det heliga går tillbaka på offret, på *sacrificium*. För den italienske essäisten Roberto Calasso var offret ett sätt att göra tiden linjär, eftersom döden är irreversibel. I *La rovina di Kasch* ("Kaschs undergång") från 1983 skriver Calasso att offret lät alla upprepbara och omvändbara handlingar kretsa kring ätandets och dödandets enkelriktade handlingar. "Det är de två handlingar som gör att tidens pil slår upp ett oläkbart sår. Kring detta sår reser sig nu det kosmiska tältet, denna omätliga väv, som förbinder allt med alla och gör att allt upprepas i allt. Ändå är dess hemlighet denna lilla reva i centrum: offrets öppna sår, livet utan återkomst."

Detta kommer sig enligt Assmann av en överdramatisering av offret och har enligt hans förmenande en mindre kulturhistorisk relevans.

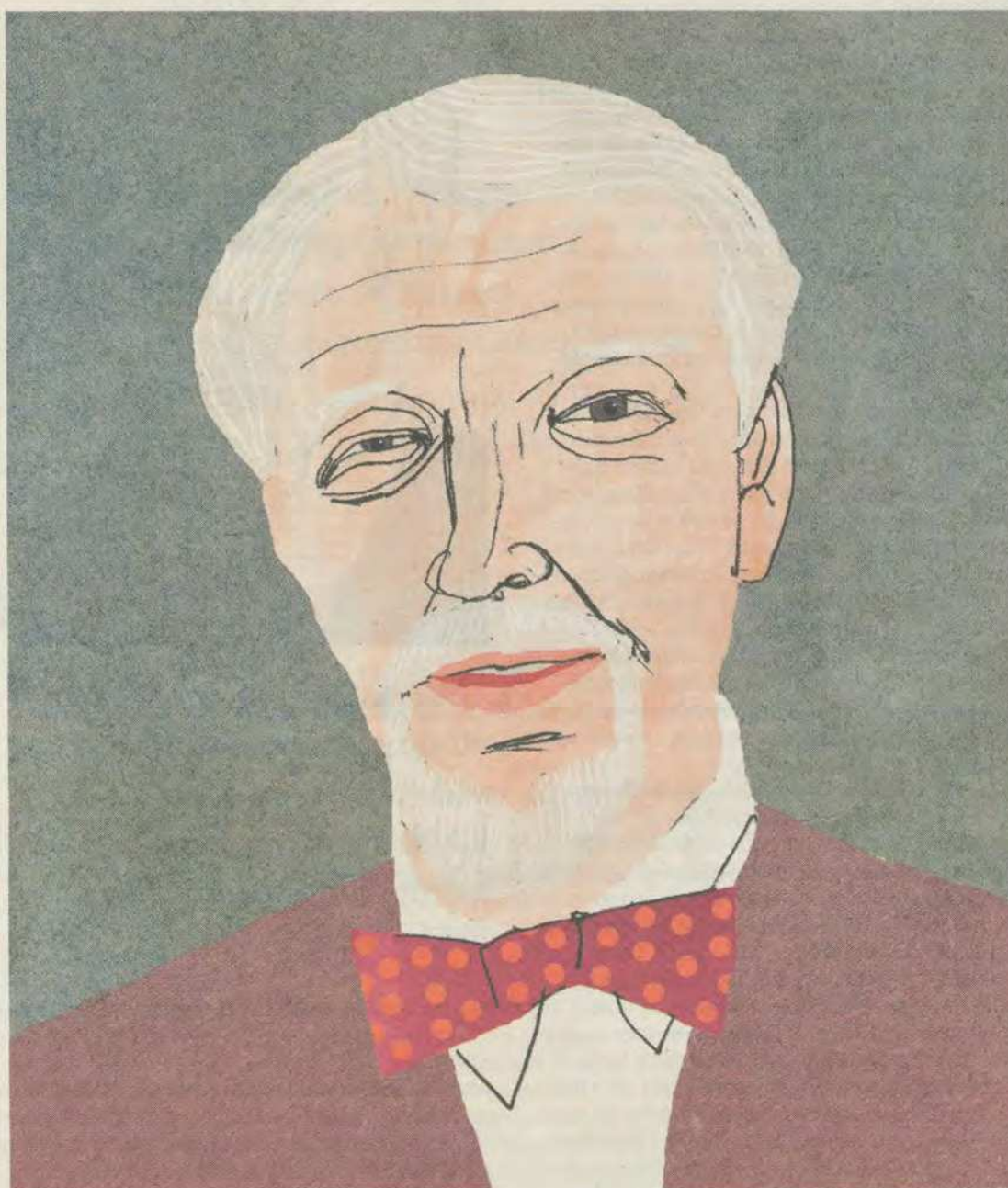
– Offrande består väsentligen av mer än dödande. Avlivandet finns givetvis med, men slaktoffret är en särskild form av offer och inte det vanligast förekommande. Mer typiska är offer av mjölk och vin, utgjutande av vatten.

– Men till ritens grundfunktioner hör också att få till stånd en förvandling. Vi har först bröd och vin, sedan kropp och blod. Å ena sidan upprepas ständigt något, upphör tiden att förflyta, å andra sidan har riterna en transformation till följd. Detta måste man föra samman. Calasso inriktar sig mer på den transformativa karaktären och jag har, vad tidsstrukturen angår, inriktat mig mer på den repetitiva karaktären. Ritens struktur är bestämd av bådadera.

Denna inriktning är typisk för Assmann. Hela vägen genom den i dag 67-årige författarens verk finns en böjelse för "kalla" samhällen, sådana som inte förändras så påtagligt av historierörelsen. Det han finner intressant, säger han, är försöken att ta sig utanför historien, just sådana försök som bredde ut sig vid mitten av det förra århundradet genom namn som Mircea Eliade, Karl Löwith och Eric Voegelin.

– Detta skedde kring 1950. Bakom döljer sig uppenbarligen upplevelsen av ett brännande historieförlopps katastrof och man bemödade sig om att tänka utöver historien, att inte förstå historien som ett oundvikligt öde, utan som en kulturell konstruktion till vilken det finns andra alternativ, andra kulturella konstruktioner. Detta finner jag mycket fascinerande.

DEN MOSAISKA ÅTSKILLNADEN är ett gott exempel på det som gjort Assmann känd utanför de egna fackgränserna: arbetet med det kulturella minnet. Även om Moses kanske inte alls levat, är han tack vare skriften en given storhet i vårt västerländska, kollektiva minne. Insikten om det kollektiva i minnet härstammar från början av 1900-talet och blev ursprungligen utforskat av den franske sociologen Maurice

"Jag anser inte att våld är en nödvändig konsekvens av monoteismen, det är en implikation."

Egyptologen Jan Assmann preciserar sin analys av monoteismens konsekvenser.

Halbwachs. Vari ligger skillnaden mellan Halbwachs och Assmann?

Ända fram till Halbwachs hade man enligt Assmann ansett att minnet är ett psykiskt och neuralt fenomen. Halbwachs var den förste som öppnade en social dimension i förståelsen av minnet. Minnet bildas först genom kommunikation med andra. Däri har han naturligtvis följt Émile Durkheim, som med sin teori om *représentation collective* utforskat hela medvetandet som ett socialt fenomen. Till detta sammanhang hör också Halbwachs *mémoire collective*.

I alla händelser har Halbwachs gjort halt vid gränsen för kroppen. Det individuella minnet är för honom ett förkroppsligat minne som uppstått genom socialisering. Han skilde mellan "minne" och "tradition": minne är här det levande minnets förkroppsligade hågkomst och tradition helt enkelt data lagrade i medier, alltså

den i skrift, bilder, riter och symboliska former framställda representationen av det förgångna.

– Vår uppgift är att visa att denna så kallade tradition är en tredje dimension av minnet och ingenting helt annorlunda. Minnet har en neural grund, en av Halbwachs påvisad social dimension och en kulturell dimension. Genom det vi minns är vi kulturellt determinerade i samma utsträckning som socialt och neuralt.

Detta utmynnar terminologiskt i skillnaden mellan kommunikativt och kulturellt minne:

– Båda är kollektiva, men medan Halbwachs utforskat det kommunikativa minnet, som byggts upp inom oss av socialisation och kommunikation i en rytm på åttio år eller tre generationer, bygger det kulturella minnet på medialt lagrande i ett mycket större minnesrum, omfattande ungefär tre tusen år.

I dag, då kolonisering och kollektivisering av minnet genom massmedierna inte går att förbise, tycks insikten att minnet är kollektivt vara mer aktuell än någonsin. Å andra sidan tycks det omfattande kulturella minnet vara hotat av en sannskyldig bildflod. Betraktar Assmann som *homme de lettre* de nya medierna som en fara för det kulturella minnet? Han svarar jakande på frågan:

– Helt klart har det kulturella minnet hamnat i en kris som beror på det mediala överflödet. Och på ett omisskännligt vis dyker vid den här nya syndafloden Noa upp i skilda skepnader och

börjar skaffa fram timmer till arken för att rädda det som måste räddas.

Gång på gång kommer förslag på vad som ingår i kanon. Marcel Reich-Ranicki i Tyskland med sin kanon, amerikanske Harold Blooms *Västerlandets kanon*, men också Édition de Pleiade i Frankrike är alla projekt som före solnedgången siktar på att rädda vad som räddas kan av västerlandets omistliga värden. Det rör sig om en krismedvetenhet. Den beror på alla de 400 000 böcker som utkommer år efter år, men också på de digitala medierna, på den uppsjö av texter som finns på internet. Det dialektiska motdraget är fastställandet av en kanon.

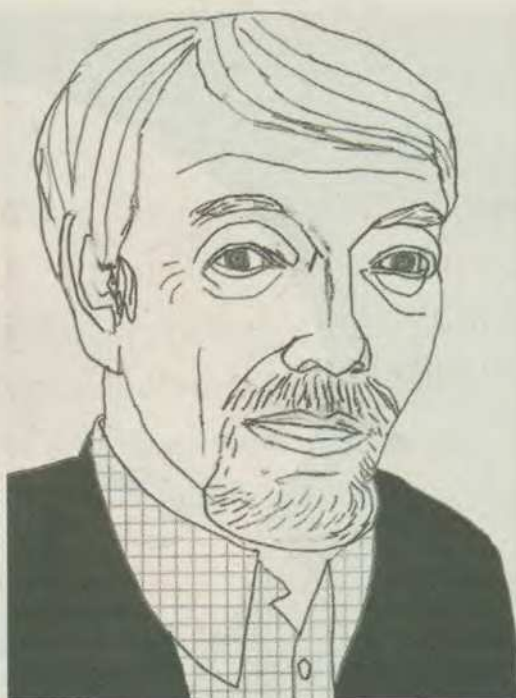
ENLIGT ASSMANN HAR DEN "mosaiska åtskillnaden" mycket att göra med införandet av alfabet. Nu upplever vi sedan ett och ett halvt sekel hur skriftkulturen förlorat i inflytande till andra medier. Hur har det påverkat de religioner som vilar på heliga texter? Har det inneburit att religionerna upplösts? Är det fundamentalistiska hävdandet av de heliga skrifterna möjligen en följd av den osäkerhet som uppstått genom den nya, oöverskådliga mångfalden av medier? Assmann hänvisar till den betydande upplysningsmannen Moses Mendelssohn, som såg ett samband mellan utveckling av skrift och religion.

– Det anser jag vara genialt. Jag skulle säga att hela projektet "mosaisk åtskillnad" vore otänkbart utan skriften. Alla världsreligioner som baserar sig på denna åtskillnad grundar sig på en skriftkanon. Det är världsreligionernas signatur, annars skulle de inte ha varit möjliga att sprida över världen.

Nu, då skriften inte längre är ett lagringsmedium som saknar alternativ, skulle man kunna föreställa sig att nya religionsformer uppstår vilkas medium inte är skriften, en helig bok, utan internet. Och faktum är att det vimlar av nya religionsformer. Det verkar vara en trasslig situation: å ena sidan hotas vårt västerländska, kulturella minne av de nya medierna och bildfloderna, å andra sidan har vi i synnerhet inom islam att göra med fundamentalistiska förhållnader. Finner Assmann en lösning på detta?

Han menar att det bortom religionerna finns något gemensamt, något man inte får genom uppenbarelseens medium utan genom visheten. Moses Mendelssohn skilde mellan två slags religion. Den första är den han kallar en allmän människoreligion. Alla människor har fått förnuftet, *lumen naturale*, från Gud för att kunna utläsa denna allmänna människoreligion ur skapelsens ordning. Och sedan finns de konkreta religionerna, vilka bygger på speciella regler, judendomen, kristendomen och så vidare. Också kristendomen betraktades av Mendelssohn som en religion bland alla andra, på samma avstånd från sanningen som de övriga. Men den är inriktad på sanningen, på en evigt undandragen sanning som likafullt är möjlig att rikta in sig på, och får sin legitimitet därav.

– Det storartade med upplysningen var viljan att överskrida religionerna utan att ge upp dem. Upplysningsmännen var inte icke-religiösa, inte ens Voltaire. Men de hade fått korn på det som Mendelssohn uppfattade som en allmän människoreligion. Det var också vid den här tiden man började att skilja mellan allmän språklig förmåga och de enskilda språken. Alla människor har en språklig förmåga, och därutöver finns de enskilda språken. Alla människor har också en kulturell förmåga, och därutöver finns de

"Det skulle ju kunna vara så att de gamle inte bara visste vad vi vet, utan också att de kände till mycket som vi glömt. Det är den hemliga drivkraften."

Jan Assmann om passionen för egyptologi.

enskilda kulturerna, de oupphävbara skillnaderna som man måste beakta – men det på grund av den allmänna kulturella förmågan. Och sålunda är alla människor religiösa medan religionerna skiljer sig åt.

ETT ANNAT OMTYCKT apokalyptiskt tema under de gångna 25 åren gäller den alfabetiska kulturen. Med synnerligt eftertryck härledde den exiltjeckiske filosofen Vilém Flusser den linjära historieuppfattningen från det linjära i den alfabetiska skriften, och då slutpunkten satts för Gutenberggalaxen tänker han sig också ett slut på historien. Eftersom Assmann är expert på såväl hieroglyfer, vilka bryter igenom det strikt linjära, som på minnet och historiemedvetenheten, frågar jag honom om skriftens inflytande på historieuppfattningen.

Han svarar att skriftsystemet blivit överskatat. Viktigare är skriftarkiven som externa minnen. Det åskådliggör han genom en gammal berättelse: När den grekiske aristokraten Hekataios från Miletos kom till Thebe och ville imponera på prästerna räknade han upp sin stamtavla som sträckte sig arton led bakåt till en gud. Genom en muntligt förmedlad uppgift stöter grekerna från denna tid på mytens gräns. Då visade prästerna 341 statyer, ett led av överstepräster, som hade följt på varandra en efter en. De egyptiska kungalängderna sträckte sig två och ett halvt till tre årtusenden tillbaka. Inför anblicken av detta mäktiga, byråkratiskt förvaldade och medialt understödda minne var greken bara ett litet barn.

Av den anledningen är det alltför tidigt att ta farväl av den linjära tidsuppfattningen till följd av det föregivna slutet på Gutenberggalaxen. En

arkivarisk funktion fylls till sist också av nya lagringmedier. En annan fråga är enligt Assmann i alla avseenden under hur lång tidsrymd sådant som elektroniska medier kommer att vara möjliga att läsa. Egyptierna hade därvidlag en "inbyggd arkaism". Man bemödade sig alltid om att återknyta till äldre modeller. När det gäller skriftsystemet hade man avhållit sig från förnyelse och genom detta stillestånd förblev de gamla texterna läsbara.

– Och redan det är en häpnadsväckande kulturell bedrift. Det är inte blott och endast en förnyelsematt konservatism, utan kräver enorma ansträngningar. Därigenom förblev dessa gamla kulturer, det gäller Egypten, det gäller Mesopotamien, läsbara och genomskinliga ända tillbaka in i ett mycket avlägset förflutet. De kunde anknyta till två tusen år gamla texter, en form av historiemedvetenhet som var grekerna fullkomligt främmande.

Att redan de gamla egyptierna på ett medvetet vis motsatte sig förändringstrycket tycks troligt om man betänker att ett förnyelsestvärg utgår från skriften. Från tidigt tvåtusental f. Kr. känner vi till "Khakheperresenebs klagan": "Om jag ändå hade använt mig av okända talesätt, främmande tänkespråk, nya ord och varit fri från upprepningar; inte det förgångnas tänkespråk, som redan förfäderna använde! Ur min kropp pressar jag fram det den rymmer, jag sovrar alla mina ord; ty allt man säger är upprepning, och allt som sägs är redan sagt."

– Jag tycker att det är rörande, säger Assmann, att detta så tidigt, vid början av en skriftligt fixerad kultur, är förnummet på ett så klart vis och har kommit till uttryck.

PÅ MIN INLEDANDE FRÅGA om varför han studerat det gamla Egypten gav mig Assmann knappt ett ordentligt svar. Men mitt i samtalet berättar han med mjuk och melodisk röst en historia som låter ana något av de drivkrafter som ännu i dag ligger förborgade i denna vetenskap: berättelsen om Adams vishet.

Enligt Talmud, Midrash och olika bibelkommentarer var Adam i besittning av en fullständig kunskap. Gud hade skapat världen med sitt ord, Adam kunde benämna djuren och alltså kunde han läsa denna ordskapade värld och göra den språklig igen. Han förutsåg också att en flod skulle komma och förstöra allt. Noa, liksom de babyloniska motsvarigheterna, tillhör de ur-visa om vilka det berättas att de hade överlevt floden och räddat den gamla kunskapen.

– Sådana traditioner var under senantiken förbundna med den egyptiske Hermes. Det var ursprunget till hermetismen, som åter blev inflytelserik i 1600- och 1700-talets hemliga sällskap i Europa.

För bara några veckor sedan kom Assmanns senaste och av kritiken lovordade bok om Mozarts *Trollflöjten*, där han på ett intensivt vis behandlar frimurarna.

– De hade alla samma syn på historien: kunskapen fanns i begynnelsen och finns kvar som spår. Rosenkreutzarna, illuminaterna och frimurarna är arvtagare till denna urgamla tradition som det bara finns spår av. I vissa ockulta kretsar lever denna föreställning fortfarande. Och detta är på ett underliggande vis en drivkraft att syssla med Egypten. Även om jag ställer mig mycket kritisk till dessa ockulta traditioner är det också sådant som svävar runt egyptologin. Det skulle ju kunna vara så att de gamle inte bara visste vad vi vet, utan också att de kände till mycket som vi glömt. Det är den hemliga drivkraften.

Desillusion klockan tolv på dagen. I början av sin bana svärmade **Arthur Koestler** för Darwin, Marx och den sociala ingenjörskonsten i sovjetisk tappning. Insikten att universum inte fungerar som ett urverk förvandlade honom till mästerlig analytiker av totalitära idéer.

Reträtt från falska lyckoriken

DAVID ANDERSSON

Författare och frilansskribent

I SIN UNGDOM VAR Arthur Koestler övertygad om att vetenskapen kunde lösa livets alla problem. Redan som barn dyrkade Koestler, som föddes i Budapest 1905, Darwin och Spencer, Kepler, Newton och Mach, Edison, Hertz och Marconi. Hans bibel var dock Ernst Haeckels *Världsgåtor*, som var en populär bok i början på 1900-talet.

Zoologen och darwinisten Haeckel menade att det har funnits sju stora världsgåtor. Av dessa var sex – bland annat livets ursprung och materiens struktur – redan

lösta. Den sjunde, frågan om viljans frihet, var egentligen inget problem, utan "en ren dogm, baserad på en illusion, och utan verklig existens".

DENNA TIDIGA naturvetenskapliga orientering ledde till att Koestler som 25-åring utsågs till vetenskapsredaktör för den ansedda tyska tidningen *Vossische Zeitung*. Då hade han också hunnit bli politiskt engagerad. År 1931 blev han medlem av kommunistpartiet, vilket fick till följd att han lämnade arbetet som

vetenskapsredaktör. Under åren 1932 och 1933 reste han i Sovjet, där han träffade ledande bolsjevikerna som Nikolaj Bucharin och Karl Radek.

Koestlers tro på att universum fungerade som ett urverk smälte samman med en förälskelse i den sovjetiska femårsplanen, som hade inletts 1928:

Som tjugofemåring betraktade jag fortfarande lyckan som ett problem för den sociala ingenjörskonsten. Ryssland hade tagit sig an det största ingenjörsexperimentet i historien – vid en tidpunkt när de övriga fem sjättedelarna av världen höll på att falla sönder. Marxistisk

teori och sovjetisk praktik utgjorde den underbara och slutgiltiga uppfyllelsen av 1800-talets framstegsideal, som jag bekände mig till.

Koestler var långt ifrån ensam om denna reaktion. David Caute har i boken *The Fellow Travellers* beskrivit den entusiasm med vilken femårsplanen hälsades av en rad av västvärldens intellektuella, som såg den som en seger för det vetenskapliga förnuftet. De visste inte mycket om verkligheten i Sovjet. Efter börskraschen 1929 blev det dock tydligt att kaos måste ersättas av ordning och planering. I memoarboken *Den osynliga skriften* ger Koestler ett exempel på den rådande mentaliteten:

Vid en författarkongress i Moskva frågade André Malraux plötsligt, sedan han lyssnat på ett oräkneligt antal anföranden som utlovade universell lycka i en skön, ny värld: "Och hur blir det med barnet som blir överkört av en spårvagn?" Det uppstod en pinsam tystnad. Sedan sade någon under allmänt gillande: "I ett perfekt planerat socialistiskt trafiksystem förekommer inga olyckor."

Den som tror att det går att skapa ett sådant lyckorike är naturligtvis beredd till stora offer för att nå dit.

KOESTLER LÄMNADE 1938 kommunistpartiet. En orsak till detta var den ökande repressionen inom partiet. Vänner till Koestler hade fängslats i Sovjet. Ytterligare ett skäl till uppbrottet var den upplevelse som han kom att kalla "timmarna vid fönstret".

På partiets uppdrag hade Koestler 1937 tagit sig in i inbördeskrigets Spanien. Han skulle där söka bevis

Tvivlare. Partidisciplin var knappast Arthur Koestlers starkaste gren.

Foto: Bettmann/Corbis

för att Tyskland och Italien intervernerade i kriget. Han togs till fånga av Francos trupper. Internationella påtryckningar ledde så småningom till att Koestler släpptes. Men då hade han under flera månader väntat på sin avrättning.

I dödens närhet förändrades hans syn på livet. Koestler anade att verkligheten rymde en högre ordning. Denna ordning är inte omedelbart tillgänglig för förnuftet eller sinneserfarenheten, men den ger tillvaron dess mening. Det är som en text skriven med osynligt bläck. Trots att det inte går att läsa den ger upplevelsen av dess existens livet en ny inriktning.

Detta kan låta dunkelt. Men det hjälpte Koestler att bryta upp från den ensidigt mekanistiska världsbild han tidigare hade varit anhängare av. Upplevelsen var egentligen omöjlig att formulera i ord. Koestler ville inte ansluta sig till någon organiserad religion och skriva under redan formulerade trossatser.

Tiden i fängelset var också avgörande för att Koestler skulle förkasta kommunistpartiets moraluppfattning. I det språkbruk han hade inövats i talades det om att eliminera fientliga element. När han hörde hur människor i cellerna bredvid honom fördes ut och avrättades blev det omöjligt för honom att längre se individer på det abstrakta sättet.

Koestler kände starkt för sin olyckskamrat Nicholas, som var en fattig bonde och analfabet. Koestler funderade på om han kunde offra sitt liv för honom. Men en sådan handling skulle förkastas av partiet, som inte såg Nicholas som nyttig i kampen för världsrevolutionen. "Enligt detta synsätt existerade Nicholas bara som en social abstraktion, en matematisk enhet som hade uppkommit genom att en mängd av tiotusen milismän dividerats med tiotusen."

NU TOG KOESTLERS författarskap sin början. De första böcker han skrev såg han som olika försök att smälta den omskakande upplevelsen.

I sitt avskedsbrev till kommunistpartiet skrev Koestler att partiets agerande utgick från en inte klart formulerad men underförstådd princip: maximen att ändamålet helgar medlen. Denna problematik gestaltade Koestler i sina två första romaner; *The Gladiators* (1939) handlar om Spartacus slavuppror och *Natt klockan tolv på dagen* (1940) beskriver hur den gamle bolsjevik Rubashov arresteras under 1930-talets Moskva-processer.

Rubashov har under hela sitt liv

varit övertygad om revolutionens nödvändighet. Samhällsomvandlingen kommer aldrig att kunna genomföras om revolutionärerna är bakbundna av en gammaldags moraluppfattning. Man måste slakta för att kunna avskaffa slaktandet, som det heter i romanen.

Därför har Rubashov aldrig tvekat att offra människor för den stora saken. När han själv arresteras – anklagad för en rad uppdyktade brott – får han svårt att argumentera för att han själv skall bli mildare behandlad. Han blir ett offer för sin egen logik.

Genom att Koestler kände denna logik inifrån blev han en oöverträffad analytiker av totalitära tänkesätt. I början på 1940-talet försökte han också – till exempel i kapitlet "Blandad transport" i romanen *Ankomst och avfärd* (1943) – upplysa omvärlden om det pågående nazistiska folk mordet. Han kände sig ofta som en Cassandra, dömd att fram-

föra varningar som ingen lyssnade på.

Uppgåelsen med kommunistpartiet och dess moraluppfattning fullföljdes i essäsamlingen *Yogin och kommissarien* (1945). Några av essäerna handlar konkret om Sovjetunionen och de myter om landet som fanns i Väst-europa. Andra texter är

mer tidlösa.

I titelessän beskriver Koestler två olika personlighetstyper. Kommissarien tror att det logiska förnuftet är en osviklig kompass. Universum fungerar som ett urverk, där ett stort antal elektroner som en gång har satts i rörelse kommer att röra sig i sina förutsägbara banor. Allt som plågar mänskligheten kan botas genom en revolutionär förändring av samhället. Detta mål rättfärdigar användandet av alla medel.

Yogin menar däremot att det logiska förnuftet är otillräckligt. Ingenting kan förändras genom yttre organisation utan endast genom individens ansträngningar inifrån. Framtiden är oviss och endast medlen betyder något.

Kommissariens väg leder till inkvisition och utrensningar, yogins till passivitet inför bajonetter och till underutveckling. Koestler såg alltså båda dessa renodlade förhållningssätt som återvändsgränder. Men det var utan tvivel kommissarien han visade störst intresse för. Han representerade mycket av det som Koestler nu ville övervinna.

Kampen mot Stalins Sovjet fortsatte under 1950-talet. Koestler var engagerad i den antitotalitära och USA-stödda organisationen Kongressen för kulturens frihet. Han var också en av initiativtagarna till

antologin *Vi trodde på kommunismen* (1950, originalets titel: *The God that failed*). Koestler skrev själv den längsta essän i boken som också innehöll texter av författarna André Gide, Stephen Spender, Ignazio Silone, Richard Wright och Louis Fischer.

I de två självbiografiska volymerna *Pil i det blå* (1952) och *Den osynliga skriften* (1954) fullföljde Koestler analysen av sin tid i kommunistpartiet. Han fick där möjlighet att kommentera sitt osedvanligt händelserika liv. Han hade suttit fängslad inte bara i Spanien utan också i Frankrike och Storbritannien. På 1920-talet kom han till Palestina och verkade där under svåra ekonomiska förhållanden. Han räddades av sin journalistiska talang och etablerade sig som tyskspråkig skribent. Senare övergick han till att skriva böcker på engelska.

I FÖRORDET TILL essäsamlingen *The Trail of the Dinosaur* (1955) tog Koestler farväl till den politiska debatten med orden "Kassandra har blivit hes och behöver byta selsättning". Författarskapet fick nu en ny inriktning, intresset försköts från de politiska frågorna till den moderna naturvetenskapliga världsbilden och till "livsvetenskaperna".

Koestler kunde därmed återknyta till uppväxttidens stora passion. Men hans perspektiv hade alltså förändrats. I sina senare böcker kunde han citera Haeckels *Världsgåtorna*. Men då som ett exempel på den enkelspåriga 1800-talsoptimism som måste övervinnas.

År 1959 utkom Koestlers bok *Sömngångare*, som är en skildring av hur den moderna astronomiska världsbilden har vuxit fram. Huvudpersonerna är Galilei, Kopernikus och Kepler. Ett syfte med *Sömngångare* var att undersöka processen bakom stora vetenskapliga upptäckter. Denna ambition fullföljdes i *The Act of Creation* (1964), som är en mer systematisk beskrivning av psykologin bakom vetenskaplig och konstnärlig kreativitet. Koestler menade att det finns en strukturell likhet mellan humor, vetenskapliga upptäckter och konstnärlig kreativitet. I samtliga fall handlar det om att förena tidigare åtskilda referenssystem.

Johannes Keplers upptäckt att tidvattnet beror på månens dragningskraft var epokgörande. Såväl tidvattnets rörelser som månens bana var sedan länge kända. Men ingen hade kommit på att kombinera dessa kunskaper. Koestler myntade uttrycket "bisocation" för att beskriva sådana möten mellan olika referensramar.

I *The Act of Creation*, liksom i flera andra böcker, polemiserade han mot behavioristerna, som använde enkla mekaniska modeller för att

förklara en komplicerad företeelse som kreativitet. J. B. Watson såg ingen större skillnad mellan hur en författare skriver en dikt eller en konstnär målar en tavla och hur en råtta finner mat i ett behavioristiskt experiment.

Över huvud taget reagerade Koestler mot att många samtida forskare försökte förklara alla mänskliga beteenden med hjälp av undersökningar av djur, till exempel Pavlovs hundar, B. F. Skinners rättor och duvor, Desmond Morris apor och Konrad Lorenz gäss. Koestler hade inget emot att studiet av apor eller hundar bidrog till att öka förståelsen av människans beteende, men han kritiserade tendensen att låta en aspekt förklara allting.

Koestler uttryckte sig ibland raljant om sina meningsmotståndare. Det väckte en del ont blod. I boken *Bortom frihet och värdighet* (1971) gick behavioristen B. F. Skinner till mot-

Haeckel, *Kunstformen der Natur*.

Ascid

Världsgåtorna. Plansch 85 ur Ernst Haeckel

angrepp. Han menade att Koestlers kritik var ett exempel på den "emotionella instabilitet" som drabbade människor som var alltför fixerade vid betydelsen av begrepp som frihet och värdighet. Skinner ansåg att dessa begrepp var både innehållslösa och farliga.

I romanen *Call-girls* (1972) använde Koestler Skinner som en förebild för den inskränkte amerikanske professorn Hector Burch. Burch kan ses som en elak karikatyr, men hans uttalanden är i allmänhet direkt hämtade från behavioristiska skrifter.

Koestler fick emellertid inte bara kritik från anhängarna till behaviorismen. Andra, som avvisade denna lära, menade att det var onödigt att angripa en teori som ändå var på tillbakagång. Koestler förstod inte denna synpunkt. Han menade att behavioristiska tänkesätt har fortsatt att vara betydelsefulla även om

teorin i sina mest renodlade former trängts tillbaka. Läran har haft ett bestämmande inflytande över skilda områden som utbildning, filosofi, psykiatri och samhällsvetenskap. De yttre omständigheterna har ansetts bestämma vilka vi är och det egna moraliska ansvaret har bortförklarats.

Dessa sena böcker skiljer sig i såväl stil som innehåll från de tidiga verken. När Koestler 1980 gav ut samlingsvolymen *Bricks to Babel*, som innehåller texter från hela författarskapet, delade han in den i två hälften.

Ofta har den tidige och den sene Koestler uppfattats nästan som två olika författare. Detta är emellertid en felsyn. Vid en noggrann genomgång av Koestlers skrifter – och många av dem är utan tvivel värda att läsas noggrant – upptäcker man att det också finns en betydande kontinuitet i författarskapet.

Reduktionismen kan alltså sägas vara huvudfienden i det sena författarskapet, liksom de totalitära läroren hade varit det i de första böckerna. Koestler återkom ofta till frågan om huruvida en deterministisk och reduktionistisk åskådning kunde förenas med ett försvar för moraliska värden. Detta problem hade han emellertid brottats med långt före 1960-talet. Det gestaltas i *Yogin och kommissarien*, liksom i romanerna *Ankomst och avfärd* (1943) och *Längtanstidsålder* (1951).

Ankomst och avfärd beskrev Koestler senare som en protest mot vetenskapens etiska neutralitet. Huvudpersonen i romanen, Peter Slavek, har flytt till ett neutralt land. En fascistisk regim har tagit makten i hans hemland. Innan han flydde var Peter engagerad i motståndsrörelsen och blev legendarisk för sitt hjältemod. Men i sitt nya land bryter han samman.

Han tas om hand av Sonja Bolgar, en freudiansk psykoterapeut. Hennes uttalade ambition är att plocka sönder honom likt en klocka som har stannat, för att sedan sätta ihop honom på nytt. Hon visar att hans mod kan föras tillbaka på omedvetna skuldkänslor. Peter känner hur allt han har trott på börjar upplösas:

Vad var, när allt kom omkring, mod? En fråga om körtlar, nerver, reaktionsbanor, som bestämdes av arv och tidiga upplevelser. En droppe jod mindre i sköldkörteln, en sadistisk sköterska [...] och hjälten blir en feg stackare, patrioten en förrädare. Vidrörda av den magiska stav som heter orsak och verkan tömdes människornas handlingar på sitt så kallade moraliska innehåll.

Peter väljer till slut att förkasta detta synsätt. Han har kommit till

insikt om att varken estetiska eller etiska värden kan reduceras till barndomstrauman eller elektro-kemiska processer.

Det fanns en personlig bakgrund till att just en freudian här får representera vetenskapens etiska neutralitet. På hösten 1938 träffade Koestler Sigmund Freud. Koestler tog upp nazisternas grymheter. Freud svarade att de avreagerade den aggression som vår civilisation är fylld av. Att något sådant förr eller senare skulle inträffa var oundvikligt. "Jag vet inte riktigt om jag kan klandra dem från min ståndpunkt", förklarade Freud.

EFTER 1955 DISKUTERADE Koestler sällan Sovjetunionen. Det inträffade dock att han gjorde undantag från utfästelsen i *The Trail of the Dinosaur*. År 1967 recenserade han en bok av Svetlana Allilujeva, Josef Stalins dotter. Allilujeva hade brutit med kommunismen och sökt politisk asyl i USA. Hon beskrev sin far som en produkt av det sovjetiska systemet. Om inte han hade funnits skulle det ha uppstått någon annan Stalin, som hade agerat på samma sätt.

Koestler konstaterade att tron på determinismen, på människorna som lekbollar för blindra krafter, innebär ett rättfärdigande inte bara av Stalin utan av alla skändligheter som har drabbat mänskligheten. Determinismen är en inspirationskälla för de totalitära ideologierna. Och "det är en svaghet hos oss, som avvisar teorin, att vi inte har kunnat hitta något fullständigt alternativ till den".

Förhållandet mellan determinism och totalitarism var ett gammalt tema för Koestler. I *Natt klockan tolv på dagen* grubblar Rubashov över hur Partiet kan förneka individens fria vilja och samtidigt kräva hans frivilliga självuppgivning.

Samma år som Koestler skrev artikeln om Svetlana Allilujeva publicerade han *The Ghost in the Machine*. Där diskuterar han determinismens problem ur en mer tidlös, filosofisk synvinkel. Det stora temat i denna bok är annars människans patologi, hennes destruktionsdrift. Koestler menade att *The Act of Creation* och *The Ghost in the Machine* kompletterade varandra: kreativiteten och destruktionsdriften är två sidor av samma mynt. Och i båda fallen handlar det om specifikt mänskliga företeelser, som inte kan förstås genom studier av mindre avancerade varelser.

Varför är människor i olika kulturer beredda till rituella människooffer och varför bedriver moder-

na nationer krig och utför massmord? Åtskilliga samhällsreformatorer och religiösa profeter har genom århundradena försökt förstå orsaken till sådana tragedier. Koestler menade att de i allmänhet misslyckats, eftersom de har trott att förklaringen ligger i den enskilde individens egoism eller aggressivitet.

I *The Ghost in the Machine* konstaterar Koestler att det inte finns någon latent självishet som gör människan verkligt farlig, utan hennes förmåga att anpassa sig och uppoffra sig för något som är större än hon själv: en grupp, en nation, en ideologi eller en gud. Antalet människor som har dödats av rånare, stråtrövare och andra kriminella är försumbart jämfört med de massor som slagits ihjäl i den sanna religionens eller den rättfärdiga sakens namn:

De kommunistiska utrensningarna framställdes som samhällshygieniska åtgärder ägnade att bereda mänskligheten för det klasslösa samhällets guldålder. Gaskamrarna och krematorierna arbetade för ett annat slags tusenårsrikes ankomst.

Liksom Aleksandr Solzjenitsyn menade alltså Koestler att det var den ideologiska

övertygelsen hos 1900-talets diktatorer som möjliggjorde en brutalitet som tyrannerna i Shakespeares dramer aldrig skulle ha kunnat drömma om. De senare styrdes av sitt hänsynslösa, egoistiska maktbegär och nöjde sig därför med att offra ett högst begränsat antal människor.

Naturligtvis fanns Koestlers egen erfarenhet av att vara medlem av ett totalitärt parti med i bakgrunden när han skrev detta.

KONTINUITETEN I författarskapet är alltså tydlig. Det finns skäl att understryka detta. Hans livsverk kan uppfattas som svåröverskådligt. Bredden har gjort helhetsbilden suddig, vilket inte har varit till gagn för Koestler. Efter sin död har han tråkigt nog blivit alltmer marginaliserad.

Koestlers författarskap – de tidiga böckerna likaväl som de sena – kan ses som en uppgörelse med idéer han själv, liksom många andra europeiska intellektuella, en gång attraherades av. Det finns en självbiografisk bakgrund också till de sena, ofta abstrakta och ibland lite torra böckerna. Därför är det naturligt att hans memoarböcker *Pil i det blå* och *Den osynliga skriften* hör till hans mest lysande verk. Förhoppningsvis kommer de att få många läsare också i framtiden. ■

Ofta har den tidige och den sene Koestler uppfattats nästan som två olika författare. Detta är emellertid en felsyn.

Tafel 85 — Cynthis.

Beescheiden.

unstwerke der Natur.

Foto: www.Biolib.de

När samhället glider isär glider också individen isär

ESSÄ/ Tidsdiagnos. Med begreppet anomi ville den franske sociologen Émile Durkheim belysa att ett samhälles tillstånd överförs på individen. När sociala och moraliska normer är oklara eller motstridiga kan det skapa splittring, nedstämdhet och depressioner hos individen. Att vi blir sjuka behöver inte vara sjukdom. Många av våra dagars plågor kan vara uttryck för anomi.

Ett sätt att bli berömd på, har det sagts, är att skapa ett nytt begrepp. Freud gjorde det med libido, Max Weber med karisma och Marx med alienation (även om han lånade det från Hegel). Émile Durkheim skapade *anomi*. Det är både välkänt och märkligt okänt. Befriat från sin torra sociologiska dräkt vore det värt en renässans. Sammansatt av grekiskans *a*, icke, och *nomos*, lag, och med en bestämd historia under senantiken betyder det laglös, regellös. Mer precist står det för ett tillstånd av desorientering och förvirring utlöst av samhällets brist på sammanhållande normsystem.

Anomi betecknar alltså både ett samhällstillstånd och ett individtillstånd. Den helt centrala utgångspunkten är att samhällets mentala tillstånd överförs på individen. I det anomiska samhället driver människan omkring i en ogenomskinlig verklighet. Sociala och moraliska normer är motstridiga, oklara eller obefintliga. Hennes känslor och sinnestillstånd präglas av otillfredsställelse och obestämd vrede, känslor som riktas mot henne själv, mot andra eller mot samhället och livet i allmänhet. För Durkheim var anomi en modell för att förklara en bestämd typ av självmord (*Om självmordet*, 1897).

Med ögat plötsligt vidöppet för detta lilla ord anomi stöter jag på det här och där i skönlitteraturen, till exempel som grundtema i Albert Camus *Främlingen* och senast i Jeffrey Eugenides märkvärdiga roman *Middlesex*. I existensfilosofiska sammanhang glider det ibland samman med rotlöshet, depression och alienation.

Men begreppet har i första hand annekterats av sociologerna. Det fick ingen större spridning i Durkheims samtid, utan först sedan Robert Merton långt senare hade utvecklat det i en artikel med snabb klassikerstatus, "Social structure and anomie" (1938). Han definierade det anomiska tillståndet som ett akut glapp mellan kulturellt framhävda mål – framgång, status, pengar – och samhällets förmåga att låta individen förverkliga dessa mål, och hävdade att det hade hög relevans i 30-talets lågkonjunktur som förklaringsmodell för sociala avvikelser som kriminalitet, våld och drogmissbruk. Tesens stora slagkraft bestod i att avvikelserna beskrevs som en effekt av social förlust, inte som en dimension i den mänskliga karaktären.

Anomi är alltså ett kris- och depressionsbegrepp. Det är också en tidsdiagnos. Moderna uppslagsverk definierar det som ett tillstånd som uppstår i tider av snabb strukturell förändring, då de värden som stärker social sammanhållning minskar i synlighet och individen blir hängande mellan olika normsystem. Anomi är namnet på en social patologi, en samhällssjuka. Som gjort för att sätta namn på vår samtida sjukdomskänsla, kan man tycka.

Anomin finns också i en psykologisk dimension, som indivi-

Av
Karin
Johannisson

Professor i idé-
och lärdomshistoria
vid Uppsala
universitet

dens känslö- och beteendemässiga svar på samhällets anomi. Tillståndet har till och med ett eget diagnostiskt namn, *anomia*, och står för erfarenheten eller upplevelsen av förlorad samhörighet. Det kan både vara permanent och en akut reaktion. Kännetecknande är förfrämligande och avskärmning. Den anomiska svarar bara på sig själv och ansvarar inte för någon utanför sig själv. Diagnosen kan också tillämpas på gruppnivå (gänget, klicket, nätverket) eller på relationer mellan gruppen och individen, till exempel på arbetsplatser. Här kan man drabbas om man underordnar sig normer som strider mot de egna, men också om man öppet förkastar dem och ändå väljer att hålla sig kvar. Anomi kan med andra ord vara ett symtom i det jättesyndrom som kallas vantrivsel på jobbet. Tillståndet har fem diagnostiska kriterier:

- känsla av social isolering (att sociala relationer inte är trovärdiga)
- känsla av besvikelse (att samhället är likgiltigt för ens behov)
- känsla av maktlöshet (att samhället är oförutsägbart)
- känsla av utanförskap (att samhället skapar misslyckanden)
- känsla av att sakna värdegrund (att sociala måttstockar är oklara)

Men *anomia*-diagnosen innehåller också en skenbart motsatt symtombild. När sociala och moraliska normer försvagas ser individen inte längre gränser för sina egna begär och aspirationer. Hon blir jagande, otillfredsställd. Modernitetens predikament är en epidemisk omätlighet, en smitta överförd från marknadsekonomin okontrollerade natur, skriver Durkheim. Individen kräver mer och mer, när hon inte får vad hon förväntar riskerar hon att hamna i ett slags de stigande förväntningarnas missnöje. Behoven ökar ju mer de stimuleras och en behovsspiral startar som slår tillbaka på henne själv. Hon döms till rastlös jakt på tillfredsställelse. Hon blir omättlig, men också utan mått, omättlig. Också i denna psykologiska dimension representerar alltså anomi ett slags patologi, ett sjukdomstillstånd.

Men ordet är påfallande svårt att återfinna i medicinsk och psykiatrisk litteratur. I medicinska uppslagsböcker från 1900-talets första hälft hittar jag det i starkt insnävd betydelse som beteckning för olika kliniska tillstånd av minnesförlust. Men när jag spårar det i dåtida och nutida facklitteratur, söker via register och nät, uppstår mest tystnader och tomma ytor.

Johan Cullberg är en av få psykiatriker som har ägnat anomi-begreppet intresse. I *Dynamisk psykiatri* (1984) definierar han det anomiska syndromet som ett tillstånd utlöst just av social desorientering. "Man kan se på anomiska störningar som existentiella bristtillstånd, uttryck för brist på bärande mening, mål och grundtrygghet i tillvaron." Diagnosen är alltså social eller exi-

stenttiell snarare än psykiatrisk. Symtombilden beskrivs som "flimrande" och varierar inom en bred repertoar av ångesttillstånd och neurotiska och psykosomatiska uttryck. Det är de sårbara, utsatta, isolerade, arbetslösa, invandrade som särskilt riskerar att drabbas.

Att begreppet inte har en medicinsk plats är märkligt. Trots den terminologiska frånvaron finns det en bestämd "klinisk" bild av det anomiska tillståndet – med tvära kast mellan eufori och apati och höga genomslag i kroppen – som passar väl in på nuet, men också på hur den intellektuella eliten kring 1900 beskrev sin reaktion på modernitetens samhälle. August Strindberg skildrar sitt första möte med Paris som just en sådan ångestfylld pendling: än rör han sig i gatuvimlet triggad av främmande ljud, beröringar och intryck, än ligger han apatisk, som sloknad, på hotell-sängen i dagar. Påslaget på alla sinnen är intensivt, han befinner sig i ett tillstånd av hypersensibilisering och surrealistiska förvrängningar av tids- och rumskänslan, ibland i ångest.

FRÅGAN ÄR ALLTSÅ om anomibegreppets sociologiska och psykologiska nivåer kan kopplas samman med en medicinsk nivå. Det innebär fokus på hur individen överför social hemlöshet i sjukdom eller sjukdomsliknande gestalter.

Denna relation kan ses på flera sätt. "Psykopatologi är slutresultatet av allt som är fel i en kultur", skrev Jules Henry i *Culture against man* (1963) och temat var endemiskt i tidens antipsykiatriska litteratur. "Varje tid utvecklar sina egna patologiska former, som i förtärad form svarar mot dess underliggande karaktärsstruktur", skrev också Christopher Lasch i *Den narcissistiska kulturen* (1978). Även om sådana modeller är starkt förenklade för de med sig en viktig slutsats: att vissa symptom inte skall betraktas som anomalier och avvikelser inuti en kultur, utan som karaktäristiska uttryck för den. Sjukdom som ett slags interaktiv normalitet, skulle man kunna säga. Just av det skälet är det viktigt att läsa symptom som texter för kulturell självreflektion.

Också antropologiskt inspirerade analyser driver tesen att kultur och social struktur inte bara är de "tillstånd" inom vilka psykiska processer opererar, utan att alla står i nära växelspel. Vad som ser ut som social avvikelse kan vara depression; vad som ser ut som depression kan vara förlust av samhörighet, alltså anomi. Här kan den förnumstiga invända att depression helt enkelt är den kliniska manifestationen av anomi. Men att hålla isär tillstånden har bestämda konsekvenser. Socialantropologen Anne Parsons har gett konkreta exempel: om en invandrarkvinna med obestämd symtombild klagar över brist på glädje över sitt nyfödda barn, skulle en analytiskt skolad läkare fråga om patientens egen mamma-relation, en biologiskt skolad kanske ge antidepressivum, en psykosocialt skolad däremot fråga hur hon i sitt nya hemland återskapar de rituella praktiker och det nära personliga nätverk som hon förknippar med moderskap.

Här finns alltså en andra viktig slutsats. Anomi kan användas för att visa att vissa symptom med "medicinsk" form inte skall förstås som medicinska eller ens personliga, utan som sociala diagnoser. Om medikalisering brukar beskrivas som den process genom vilken livsfenomen benämns, förklaras och behandlas av medicinen, handlar det här om motsatsen: av-medikalisering. Principiellt kan en sådan modell tillämpas på flera dagsaktuella exempel, från de så kallade bokstavsdiagnoserna och olika trötthets- och depressionstillstånd till flyktningbarnens kroppsligt gestaltade uppgivenhet.

Vad jag vill komma åt är alltså inte sjukdom, utan ett tillstånd som svävar mellan det friska och det sjuka. Det kan kallas sårbarhet, är starkt kopplat till det sociala jaget och kan i sin tur söka sig till – eller bort från – sjukidentiteten.

Men hur identifieras denna sårbarhet? Kulturer, grupper och individer svarar på olika sätt på smärta och utanförskap. Idiomen kan vara direkta eller indirekta, emotionella, verbala eller fysiska, artikuleras inåt eller genom ett utåtriktat kroppsspråk. Skilda repertoarer visar på de spänningar, hinder och möjligheter som kulturen – eller olika subkulturer – erbjuder och hur olika symptomval blir bekräftade eller avvisade, belönade eller bestraffade. Vissa samhällen accepterar psykisk gestaltning av sjukdomskänslor, andra somatisk. I Sverige kan vi till exempel räkna med livfull sympati när vi redogör för våra sömnproblem. På Manhattan (åtminstone om man skall tro Woody Allen) är det normalt eller till och med förväntat att uppleva och agera ut ångest. I hårt kontrollerade kulturer som Kina och Japan uppfattas samma symptom

Isolerade och sårbara. Edvard Munchs *Aften på Karl Johan*, 1892.

Foto: Werner Zellien/Bergen Kunstmuseum

som tecken på illojal självbespeglning; här måste psykisk sårbarhet gömmas i den fysiska kroppen för att gillas.

Historiskt sett – och på denna medicinska nivå – passar det anomiska tillståndet in i neurosbegreppet. Denna elastiska diagnos, som så sent som 1980 (med den berömda tredje upplagan av *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*) löstes upp i en rad underdiagnoser, är disparat men också användbar dels därför att den utgår från en koppling mellan det sociala rummet och individen, dels för att den flyter mellan det friska och det sjuka. Neuros är ett namn på ett mentalt tillstånd som kan gestaltas i många olika symptom och beteenden, ofta kulturellt accepterade och initialt förknippade med eliten. Många modernitetsforskare har visat hur neurosbegreppet spelade en central roll för den kulturella självförståelsen kring sekelskiftet 1900.

Kan en liknande analys göras för vårt eget sekelskifte och med anomibegreppet som redskap? Skillnaden är visserligen stor; begreppet neuros ingick i dåtidens allmänna vokabulär, var medicinskt etablerat, medialt exponerat och älskat av alla kulturanalytiker. Anomi som namn på vår egen tidsproblematik är ännu inte prövat.

UTGÅNGSPUNKTEN FÖR en sådan analys är en briljant bild formulerad av Durkheim. Jaget beskrivs som en dubbelnatur där "det sociala jaget så att säga bildar ett skal som omsluter det fysiska jaget". Om samhället glider isär, glider också individen isär. I det anomiska samhället, skriver Durkheim, kan splittringskänsla, nedstämdhet och depressioner uppstå som inte härrör från individen, utan som är uttryck för upplösningen av sociala band och avspeglar en kollektiv asteni eller samhällssjukdom.

Själv såg han "nervositet" som den sammanbindande länken mellan anomins sociala och medicinska nivåer, med neurasteni som den patologiska formen. Hans beskrivning av neurastenikern följer tidens jättelitteratur på temat och manar fram en hypersensibiliserad kropp, just den kropp som Strindberg samtidigt skildrar från sin parisiska horisont. "Varje sinnesintryck eller upplevelse är en källa till obehag; nerverna oroas och störs vid minsta kontakt ... Å andra sidan ligger också tröskeln för angenäma förnimmelser lägre; ett försvagat nervsystem med dess stora genomtränglighet är mottagligt för stimuli som ett normalt nervsystem ej reagerar på." En märklig hybrid uppstår: den moderna människan som samtidigt sårbar och krävande, vek och njutande.

Tesen om den neurosframkallande konflikten mellan människa och kultur drevs av alla samtidens kulturkritiker. I *Vi vantrivs i kulturen* pekade Freud på neurotikernas högt spända kropp och psyke. "De skaffar sig ett slags ställföreträdande tillfredsställelse i sina symptom, men dessa former av tillfredsställelse skapar antingen själva lidanden eller ... svårigheter i förhållande till yttvärlden och samhället." Också Pierre Janet, samtida med Freud och en av den moderna psykiatris stora namn, listade en lång rad

Anomi som
namn på
vår egen
tidsproblematik
är ännu inte
prövat.

sjukdomstecken utlösta av kulturen, som energibrist, minnesförlust, ökad sensibilitet och perceptionsstörningar. Hans register över socialt skapade trötthetsformer kan utan problem kopieras in i ett nutida scenario: trött av samhällets förändring, komplexitet och krav, av dess rörelse, snabbhet och brist på stabilitet. Men också av dess "excitationer" som utbildning och yrkesliv, njutningar och konsumtion, resor och sport, anhörigas sjukdom och död, droger, isolering, kärlek, moderskap, hot, risk och lidande.

Men Freuds och Janets syn på relationen mellan kultur och neuros skilde sig åt. Medan Freud såg sårbarhet och depression som resultatet av konflikten mellan lustprincipen och kulturen, såg Janet samma symptom som en svaghet, en nedsatt anpassningsförmåga till samhällets normer. Om till exempel det moderna samhället avkräver individen initiativ, översätts brist på handlingskraft till otillräcklighet, som på individnivå riskerar att gestaltas som depression och sjukdom.

Också filosofen och psykologen Karl Jaspers förutsätter den samhälleliga komponenten som styrande när han som hypersmart 30-åring i *Allgemeine Psychopathologie* (1913) inlevelsefullt beskriver det moderna samhällets två typiska psykopatologiska syndrom: det neurasteniska (sensibilisering, rastlöshet parad med extrem uttröttnings) och det psykastiska (sårbarhet, osäkerhets känslor, tvångstankar).

Sekelskiftets vetenskapliga scen är alltså fylld med medialt uppmärksammade experter på "sociopsykopatologi". Mångordigt och med fallbeskrivningar minst lika fascinerande som noveller utreder de den riskfyllda relationen mellan samhälle, kultur och individ. Men ingen av dem använder ordet anomi. Kanske för att det inte passade in i en etablerad diagnostisk bild. Det typiska för det anomiska tillståndet är att det innehåller skenbart oförenliga symptom. Å ena sidan utlöser samhällets brist på sammanhållande normsystem besvikelse och trötthet, ett apatiskt, depressivt drag. Individen framstår som en hemlös stjärna på drift i ett kyligt kosmos – liten och utsatt. Å andra sidan utlöser samma normlöshet nervositet, rastlöshet och ett slags storvulen måttlöshet. Just denna dubbla personlighet beskriver Freud från sin mottagning på Berggasse 19. Neurotikern känner aldrig tillfredsställelse, säger Durkheim. Törsten finns där hela tiden. Rastlösheten blir som en klåda där passivitet växlar med bokstavlig oförmåga att vara stilla, man blir instabil och uppskruvad, präglad av okontrollerad överflödsaktivitet. Symtomen färgar av sig på andra, också på barnen. De hamnar i ett tillstånd av nervös och smittsam febrighet och deras medvetande splittras som skärvorna i ett kalejdoskop. Neurotikern är utlämnad åt stundens impulser; vilken tanke som helst kan dyka upp i huvudet, de mest motsägelsefulla böjelser och infall.

Hela denna symtombeskrivning ligger alltså innesluten i en bestämd utgångspunkt: att individens emotionella och mentala tillstånd är speglingar av de normativa villkor som samhället ger – eller inte ger – henne.

Men vilka riskerade i första hand att drabbas? Var anomi en klassfråga? Durkheim hävdade bestämt att tillståndet var ett modernitetsfenomen, en smitta överförd från en okontrollerad marknadsekonomi. Det var ett historiskt bundet tillstånd och också ett storstadsfenomen. I Metropolis samlades de framgångsrika och exponerades de sociala belöningarna: synlighet, berömmelse, upphöjdhed, makt, pengar, njutningar, kontakter med eliten. Här fanns alla de som i frånvaro av allmängiltiga normsystem inte skydde några medel för att lyckas. Men här fanns också alla de som varje dag påmindes av sig själva och andra om att de inte hade lyckats. Samhällets anomiker hämtas paradoxalt nog från bägge grupper. De hade en sak gemensamt: otillfredsställelse.

ÄR VÅRT EGET samtida samhälle anomiskt? Har vi med anomi i själva verket funnit ett behändigt namn på alla de sjukdomstecken som det offentliga samtalet rastlöst kretsar kring: urgröpt solidaritet och ekonomisk omoral; eruptioner av våld och brottslighet; epidemiska sjukdomsmönster, ökad psykisk sårbarhet och det ständiga talet om denna sårbarhet; nästan en och en halv miljon personer i arbetsför ålder som inte går till jobbet en vanlig dag; depressiva och självdestruktiva unga kvinnor; män som rastlöst jagar nya upplevelser och gränser i en "never-ending journey of dissatisfaction" (Axess 2005:7)?

Durkheim hävdade att anomiska symptom var oundvikliga i ett socialt system i snabb förändring, där framgång, pengar och själv-

**Individen
framstår
som en
hemlös
stjärna
på drift
i ett kyligt
kosmos
– liten och
utsatt.**

förverkligande var de främsta kulturobjekten. Den som vill kan alltså med hög grad av igenkännande läsa en 1800-talsförfattare som en diagnostiker av vår egen samtid. Men givetvis finns också stor risk att tolka in samband där sådana inte finns. Det följande skall därför mera uppfattas som ett jämförande experiment än som en samtidsanalys med pretentiösa gester.

Först den socialpsykologiska nivån. De strukturella likheterna mellan de båda sekelskiftena 1900 och 2000 är stora: accelererad förändringstakt, ny teknik, nya kommunikationer, en hektisk upplevelse- och konsumtionskultur. I en starkt konkurrensbaserad ekonomi är höga prestationer förväntade, men med ojämna sociala säkerhetsnät. Stränga krav på självkontroll, självdisciplin och yttre konformism kamoufleras under illusorisk frihet. Den som vill kalla sig modern är nu som då en kosmopolitisk hyperkonsument som förkroppsligar den kulturella elitens ideal, en konnässör styrd av otaliga begär – men som rör sig rastlöst mellan begärpunkterna. Utan botten tycks han omättlig i just den mening som Durkheim talade om och löper kronisk risk att hamna i den anomiska pendlingen mellan eufori och apati.

När Robert Merton framhöll att det vid bestämda tidpunkter "kan uppkomma en disproportionerlig, verkligt exklusiv betoning på värdet av specifika mål, men relativt litet intresse för de institutionellt lämpliga medlen att uppnå dem" är igenkännandet likaså högt. Såpa- och kändiskulten, spel-, äventyrs- och upplevelsekulturen, drömmen om den perfekta kroppen och den optimala synligheten är alla exempel på hur potentia kulturella värden byggs upp utan institutionell eller normativ grund.

Våra liv är inte längre styrda av en fast uppsättning bokstavliga eller symboliska förbud. Individen tillåter sig större och större frihet att optimera den egna lyckan och i första hand godkänna de sociala regler som gynnar henne själv. Liv blir till livsstilar. Inställningen till normer och normöverträdelse är kluven. Normer kan vara repressiva (du måste lyda) eller liberala (de finns, men du kan förhålla dig fritt) men tycks förhandlingsbara i relation till intressen. Den djärvaste individualismen manar: använd friheten, överskrid gränser, avvisa normer, underordna dig inte andras regler, var den du är, gör det du vill, använd lustprincipen som motor. Gränsöverskridande och rebelliskhet kan till och med framstå som nya tvång. Denna aktiva individualism är inte bara en fixpunkt för det privata livet, utan en viktig del av sociala institutioner som skolan och arbetet. Alla favoriserar det personliga valet och kopplar det till attraktiva värden som identitet, autenticitet och självständighet.

Men samtidigt är individen själv ansvarig för att finna och genomföra de livsprojekt som ger henne tillträde till samhällets kulturella, sociala och ekonomiska resurser. Inflationen i det personliga ansvaret skapar allt högre krav på bekräftelse. Enligt den franske sociologen Alain Ehrenberg lever vi i ett (västvärlds)samhälle där jaget är alltings mål. Problemet är bara att den konstanta jakten på detta jag leder till utmattning. Ehrenberg kallar tillståndet "tröttheten på att vara sig" (*La fatigue d'être soi*). Samma jag-jakt leder till förlorad samhörighet.

Om individens mentala hälsa är beroende av samhällets förmåga till normativ integration tycks alltså samtiden ligga illa till. Diagnos: anomia.

Därmed är vi tillbaka på den medicinska nivån och hur social hemlöshet tar sig uttryck i sjukdomstecken. Vilka är dessa tecken? Varken symptom eller diagnoser kan oproblematiskt överföras i tid och rum. Neuroserna har en samtidsbestämd stil; de blomstrar i vissa situationer och är nästan osynliga i andra, noterade Karl Jaspers. Symtomen måste vara kulturellt godkända för att fylla sin uppgift i existentiella kriser, särskilt när de påverkar könsidentitet, social position och karriär. De måste också passa ihop med gångbara förklaringsmodeller och samhällsbilder. Om till exempel "nervositet" passade till 1800-talets nyfödda och hektiskt växande marknadsekonomi, passar "trötthet" till dagens senkapitalistiska kultur med spetsade prestationskrav och krympande infrastruktur. Men symtomen kan också byta plats – tröttheten fanns då och nervositeten finns nu (namn: stress).

Närmare kommer man med det större depressionsbegreppet. I själva verket tycks det helt centralt i berättelsen om det nyfödda 2000-talets anomiska dilemma. Det har ersatt neurosbegreppet både som gestaltning av ett allmänt samhällstillstånd och som ett paraply för modernitetens alla sjukdomstecken. Från en tidigare relativt undanskymd tillvaro har diagnosen på kort tid stigit fram som en kultursjukdom i ordets bokstavliga bemärkelse. Den har

stor plats i det offentliga och vetenskapliga samtalet, har gjort en iögonfallande karriär och till och med upphöjts till rangen av folksjukdom. Cirka fem procent av Sveriges befolkning uppges i dag vara drabbade av depression. Varje dygn står närmare 600 000 personer någonstans i ett badrum eller ett kök eller ett sovrum och tummar på en pillerkarta med magiskt SSRI-namn. Orsaken till succén är inte bara ökat medicinskt och farmakologiskt vetande, utan också att diagnosen är svårdefinierad (precis som neuros) och innesluter ett vidsträckt landskap av symtom. Ofta är insomni en passage in i sjukidentiteten trots att sömnlöshet knappast är en sjukdom. Situationen är inte oproblematisk. Antidepressiv behandling på massnivå har ett normativt innehåll. Man behöver inte vara konspiratoriskt lagd för att notera att den generöst tar hand om mindre önskvärda egenskaper hos den moderna människan, som håglöshet, hämning eller obeslutsamhet. Och i depressionens skugga följer en ostyrig rad av nya diagnoser, som utbrändhet, utmattningssyndrom, posttraumatiskt stressyndrom, krisreaktion och uppgivenhetssymtom, de flesta nya namn på historiskt välbekanta tillstånd.

SÅ VAD GÖRA? Anomi fångades upp av förra sekelskiftets kulturkritiker som ett argument för radikala strategier – politisk handling, socialpolitik och moraliska reformer – med syfte att bota modernitetens fragmentiserade individ, det högt specialiserade djuret med konsumtion och självtillfredsställelse som mål. Namnen de skapade eller populariserade – alienation, normlöshet, rotlöshet, melankoli, acedia, alienation och anomi – överlappade varandra och var innebördsmissigt ibland identiska.

Durkheims recept var stort upplagt. Eftersom sjukdomsorsaken låg i samhället måste terapin förläggas hit. Det gäller "att upprätta grupper med bestämda funktioner och definierade mål, vilka kan utgöra en förbindelse mellan den enskilde individen och det större sociala systemet". På praktisk nivå innebar det bland annat förslag att begränsa rätten till skilsmässa, eftersom han såg att självmordstalen var högre bland ensamstående än bland gifta. Mertons lösning av mellankrigsmodell var av kyligare neoliberal typ: samhällets ansvar var att erbjuda individen redskap för att tillfredsställa socialt legitima aspirationer. Antropologen Anne Parsons 60-talsrecept var konkret: i arbetet med den psykiska ohälsan måste läkare ta hjälp av kulturforskare, psykoterapeuter av humanister. Det finns inte en enda student i humaniora som inte kan definiera begrepp som trauma, syndrom eller bortträngning, påpekade hon, men få medicinare som vet vad nätverk och anomi är.

Min egen slutpoäng är enkel. Det finns ett ingenmansland mellan medicinen och socialpsykologin när det gäller att förstå och förhålla sig till vissa sjukdomstillstånd. Det sjuka är inte alltid sjukdom. Vad som kan kallas symptomets sociala historia borde stå högt på den kulturvetenskapliga agendan. Här finns alltså mycket att göra. ■

Litteratur:

Utöver texterna av Durkheim och Merton, se t.ex. Freda Adler & William S. Laufer, *The Legacy of Anomie Theory* (1995); Peter Atteslander (red.), *Comparative Anomie Research* (1999); Marco Orrù, *Anomie: History and Meanings* (1987); Anne Parsons, *Belief, Magic and Anomie: Essays in Psycho-social Anthropology* (1969).

Stålets och tidens väsen: Richard Serras nya verk i Bilbao

REPORTAGE/ The Matter of Time. Den amerikanska skulpturens grand old man Richard Serras nya projekt på Guggenheim i Bilbao är en triumf.

MARK IRVING

Konstkritiker och journalist

Översättning av Olov Hyllienmark

ALLT VAR KLART för drabbning mellan arkitekturen och konsten, men när Richard Serras nya installation kommit på plats på Guggenheim i Bilbao var frågan vilken av dem som skulle störta till marken först. Sedan byggnaden till en kostnad av cirka 160 miljoner dollar stod klar 1997 har den vidmakthållit det rykte som genast uppstod: en herkulisk bedrift i form av omöjlig arkitektur som sades ha räddat staden Bilbao, samtidigt som den blev ett internationellt riktmärke för märkesarkitektur och det flitigast anförda exemplet på en ikonisk byggnad som kan fungera som motor för ekonomisk, politisk och kulturell förnyelse. Byggnadens porlande volymer har inte upphört att imponera, trots att man

när man vandrar runt den kan tycka att den medvetna lekfullheten (kaxig massivitet mot florstunn scenografi) blir en smula tröttsam.

Men det är utsidan det, ett område arkitekten Frank Gehry (även känd som Den Störste Nu Levande Arkitekten) är bra på. Om inomhusmiljön har det redan från början varit en helt annan diskussion. Kuratorer har lett matt åt galleriutrymmenas uppstyckade ordning och arkitekturens överväldigande och extatiska närvaro, ett landskap präglad av en sådan rastlöshet i bygandet att det med tiden gett upphov till en antimyt om att detta är stället där kuratorsambitioner inte har något annat val än att lägga sig ner och dö.

Foto: Museo Guggenheim Bilbao

IN PÅ SCEN Richard Serra, den amerikanska skulpturkonstens grand old man. Gammal och gammal förresten, han ser fortfarande ut som om han kan blixtra till med en hård, rak höger. Strax före mitt samtal med honom hade han avslutat ett replikskifte med en annan journalist genom att storma ut ur rummet med nävarna knutna och ansiktet högrött av ilska. "Hur kan man bara komma och ställa en sån fråga?" vrålade Serra ut över det mindre sidogalleri där han satt och gav intervjuer. Den olycksalige journalistens förbrytelse visade sig ligga i att ha anklagat Serra för att hysa en förkärlek för gigantism – måhända inte den klokaste eller för den delen mest rättvisa anmärkning att fälla på tu

man hand med den visserligen inte särskilt länge men trots allt kraftfullt byggde konstnären.

Serras senaste projekt är avgjort massivt: Guggenheim kallar det djärvt nog för "det största platsspecifika skulpturuppdraget i modern historia" (fast vad är i så fall Christos och Jeanne Claudes inslagna monument och stränder, kan man undra?). Det består av sju nya massiva stålskulpturer som fyller upp huvudgalleriet på entréplan. Detta utrymme, som ger en känslan av en jättelik fabrikshall i kombination med något antikt – en paradox som enbart föds ur ett behov att finna något slags välbekanta referenspunkter när man står inför någonting konstruerat i denna skala, så långt ifrån de måttstockar som vanligtvis gäller i vardagsmiljöer och traditionell skulptur – har döpts om till Arcelorgalleriet, efter ståltillverkaren som sponsrat installationen. Galleriet, som mäter 130 meter på längden och 25 meter på bredden, är med andra ord storslaget. Målningarna som hängde där tidigare tycktes alltid bli förkrympta av arkitekturen, men det är något Serras skulpturer inte tillåter. De nya verken omfattar Serras *Snake*, ett lång-

sträckt, makligt framringlande arbete som funnits på museet sedan 1997 och överraskat besökarna med sin egendomligt sorglösa fast ändå tyst hotfulla närvaro.

Med titeln *The Matter of Time* är det nya projektet rätt och slätt en triumf. Inte på grund av själva storleken, som dominerar Guggenheims inomhuslandskap med den aura av erövring som ännu strålar ut från Roms antika triumfbågar (Serra har lyckats övervinna både naturmaterialets begränsningar och den storskaliga geometrins oreducerbara utmaning), utan också på grund av det sätt på vilket det markerar en anmärkningsvärd landvinning i konstnärens långa och ofta vanskliga karriär. Någonting av konstnärens egen känsla för det episka i hans kamp framkom när han berättade för mig om stålets väsen, det material som han framför andra konstnärer gjort till sitt. "Det lever, det andas. Det drar in en i rummet på ett sådant sätt att om man inte vet att det är kompakt och massivt så går det inte att fatta. Det inger en psykologisk känsla av att det sker här och nu, att det inte går att komma undan. Det hände mig när jag jobbade som nitare, så det är med andra ord ett material jag känner till. Det tar ungefär 40 år att komma underfund med vad man ska ta sig till med det."

SERRA FÖDDES I San Francisco 1939 och studerade engelska vid University of California i Berkeley och Santa Barbara. När han för sin försörjning jobbade i ett nitärlag på ett stålverk blev han varse vilket kroppsslit och vilken heroisk prestation det är att konstruera stålfartyg – även om han redan som barn sett varven där hans far arbetade som skeppsbyggare. "Det var ett ögonblick av fruktansvärd oro", skrev Serra 1988 om när ett fartyg sjösätts för första gången, "när oljetankern skakade, svajade till, tippade och dunsade ner i havet, halvvägs försvann under ytan och sedan reste sig, drog upp sig själv och fann sin jämvikt. Fartyget genomgick en förvandling, från en jättelik förhårdad tyngd till en struktur med flytförmåga, fri, flott, drivande vind för våg. Allt råmaterial jag behöver ligger inneslutet i detta minne, som sedan förvandlats till en återkommande dröm."

Tänk er Charlton Heston som Michelangelo i den lovordade men näringsfattiga filmen om renässanskonstnärens liv *Vända och extas* från 1965, så kanske ni får en känsla av den jättelika målarduk på vilken den kreativa personlighet utskisserades som skulle bli Serras. Bilden av hans karriär har sina mörka fläckar. Den mest omtalade var fiaskot kring Serras massiva och kontroversiella *Titled Arc* som gjordes 1981 till Federal

Plaza i New York och som bara åtta år senare sågades i bitar av offentliganställda arbetare efter en förfärlig skådeprocess i diverse förvaltningar och medier. Kontorsfolket i området avskydde den nästan 38 meter långa väggen av välvat stål och klagade över att den gjorde deras från början fula omgivning ännu fulare. Jag är inte säker på att Serra på det privata planet helt återhämtat sig från det nästan fysiska övervåld det innebar att verket förstördes – "det var som ett köttår som gjorde ont i åratal", anförtrödde mig Serra för ett par år sedan när vi träffades på Venedigbiennalen.

Fast ser man det hela mot den konstnärliga banan i stort, där hans skyhöga ambitioner förverkligats i ständigt allt större och allt komplexare verk, förefaller inte den affären ha satt ner hans krafter. *The Matter of Time* bygger på Serras *Torqued Ellipses*, som ställdes ut första gången i mitten av 1990-talet och då ansågs banbrytande i egen rätt, genom det djärva bruket av stål för att skapa former med betydande psykologisk intensitet. De nya arbetena i Bilbao tar experimenterandet med form och spänning ytterligare ett antal steg framåt. Besökaren ställs här inför tre spiraler, en enkel vriden ellips, en dubbel vriden ellips, kurvorna hos *Snake* och ytterligare två verk som består av sfärer och torussektioner. Man måste nypa sig i armen och påminna sig om att samtliga verk är gjorda av cirka fem centimeter tjocka, upp till 15 meter långa och 4 meter höga stålplåtar.

Serra ger inga anvisningar om hur skulpturerna ska uppfattas, men så fort man träder in i galleriet känner man hur en distinkt och tämligen manipulativ koreografi är i verket – besökaren sugts omärkligt ut ur den ena skulpturens öppning och in i nästas dolda virvel. Denna subtila dragnings- och centripetalkraft för tanken till interplanetära krafter och ifall jämförelsen skalmässigt ter sig orimlig på papperet, vänta bara tills ni ser det i verkligheten. Serra går i land med att antyda närvaron av en narrativ koppling mellan verken och fastän man ständigt kan välja mellan olika sätt att tränga in i serierna av snirklande konvexa och konkava väggar och kurvor som skär genom galleriet, är det överskuggande greppet om besökarens kropp och tankar oemotståndligt och totalt. Man inser att det finns ett sekventiellt syfte bakom dessa verk som är lika noga planerat och kraftfullt som de stora Wagnercyklerna, och stämningarna är också lika episka i fråga om proportioner och intryck.

Hur lyckas han med det? Jag tror att svaret delvis ligger i verkens blottade omfång. De är i genomsnitt 14 fot (4,27 m) höga, vilket är för högt för

att besökaren ska kunna se över kanterna och därmed behålla orienteringen när man väl kommit in i skulpturens spiraler och vridningar. "Ett av mina främsta syften med verken är att framkalla en känsla av desorientering hos åskådaren. Det placerar verkets fysiska närvaro främst i åskådarens upplevelse, gör verket till den starkare parten i den dialog som skulpturen tvingar på åskådaren", förklarar Serra.

Han är även snabb att påpeka att färgen och texturen hos metallplåten också är viktig. Med sina droppspår, fläckar och färgsjök som går från mörkbrunt till rött till brandgult påminner Serras verk om Rothkos, Newmans och Stills stora målningar. Det är som om Serra har tagit de expansiva ambitionerna i dessa konstnärers verk och låtit dem bli väggar på egen hand, förvandlat dem till ett arkitekturidiom han själv skapat. Å andra sidan leder den

nednötta släta ytan hos hans skulpturer tanken till patinan på uråldriga byggnader, vilket får besökaren att känna det som om man gått in i ett förrum helgat åt riter, som dock inte leder vidare till mörkrets hjärta utan, visar det sig, till ett möte som slingrar in en i ett rum, varifrån man själv får slingra sig tillbaka ut samma väg. "Mina arbeten handlar inte om att befinna sig i en labyrint där man kan gå vilse. Man kan färdas tillbaka samma väg, men upplevelsen är förstås aldrig densamma", säger han medan jag följer honom hack i häl runt runt utmed en spiralväg in i en av skulpturerna. Med andra ord, när man ställs inför sin egen tystnad tycks det som om det inte avslöjas något mysterium, förutom man själv.

ATT VANDRA RUNT med Serra i den nya uppsättningen skulpturer gav mig chansen att se precis hur han arbetat med eller möjligtvis mot

Gehrys arkitektur. När han klev in i den grotliknande öppningen till en av dem och hans karakteristiska svarta kläder raskt gick upp i de gråliga skuggor som de höga stålklipporna kastar, kunde jag inte bestämma mig för om jag leddes ner i underjorden av Vergilius eller av Newton in i en gigantisk skalmodell av universum och dess krafter. Före 1800-talets slut skulle detta skenbart polariserade val mellan ett konstnärligt och ett vetenskapligt kunskapssökande ha framstått som besynnerligt. Det var en tid då den intellektuella valutan flöt fritt mellan dessa båda områden för kreativa strävanden.

Men när Serra brottas med sitt eget utforskande av naturlagarna och de psykologiska och känslomässiga utmaningarna i att skapa dessa jättelika former har han enligt min uppfattning uppnått en individuell syntes mellan ett estetiskt språk och

Konstens makt. Richard Serras *The Matter of Time* skall tvinga sig på åskådaren.

Foto: Museo Guggenheim Bilbao

ett praktiskt schema, där subtiliteten i åtbörderna vid ritbordet i ateljén omärkligt fortplantas till tillverkningsprocessens logistik. När man penetrerar verken ett efter ett får man då och då en glimt av byggnaden omkring en, men min känsla var att Serras verk med sin passion för texturen blott räcker en orange-fläckig långnäsas åt Gehrys blekvita barock. Man kan inte låta bli att jämföra de oklanderliga skarvarna i Serras stålplåtar (tillverkade i tyska Siegen) med de långtifrån perfekta gipsinnertaken och partiella kupolerna i Gehrys arkitektur med sina slumpmässiga rader av spotlights och nyckfulla kurvor – och tycka att de senare lämnar en del övrigt att

önska. Bortsett från detaljerna framstår byggnadens inomhusvolymer helt enkelt som alltför nyckfulla, alltför frivola, när de ställs mot skulpturens geometriska disciplin. När jag påpekar detta skrattar Serra och pekar inifrån en av skulpturerna bort mot det man ser av rummets kortsida och säger högt: "Visst är det tufft?" Han gottar sig helt klart en smula åt den koncentration på torgkänslan som hans skulpturer ger genom det perspektiv de skänker åt den omedelbara gallerikon-
texten.

"Byggnaden är gjord av koner", förklarar Serra medan vi tränger allt djupare in i ett av verken, "men jag lyckades inte framställa en form som slöt sig in i sig själv utan att den var konisk i något avseende. Ser man på *Snake* är den fortfarande uppbyggd av koniska sektioner och jag ville se bortom det. Allt som har byggts i arkitekturväg hittills i formskapandets historia har sysslat med koner. Ingen har lyckats räkna ut hur man tar en ellips på marken och låter den resa sig i höjddet och vrida sig fast den behåller samma radie", hävdar Serra. "Radien där uppe" – han pekar mot toppen av *Torqued Ellipse*, ett ovalformat stycke där den övre längdaxeln korsar ovalens på marknivå vid en 90-gradig vinkel – "är densamma som härnere."

Ett leende spricker upp i den vanligtvis stränga profetuppsynen, som skulle försvara sin plats i konstnärernas version av Mount Rushmore. Serra utvecklar sina idéer om koner och hävdar att ett stort inspirationsögonblick var när han för några år sedan var i Borrominis överdådiga kyrka San Carlo alle Quattro Fontane i Rom, en byggnad han med vördnad talat med mig om många gånger. "Från början feltolkade jag arkitektens lösning på de skiftande geometrier som strävar upp mot den berömda kupolen. Jag kunde inte komma underfund med hur han gjort", berättar han. "Men när jag kom tillbaka till New York frågade jag en kille på Frank Gehrys kontor om de kunde ta ett plan på marknivå och ett plan uppe i luften och rotera det ovanför det andra med bibehållen radie – varken större eller mindre utan med samma radie. Killen sa att de inte kunde leka med mig som när de byggde Guggenheim i Bilbao." Omsorgsfullt härmar han det vänligt överlägsna tonfallet.

Men Serra lät sig inte nedslås. Han tog en träbit, satte den i änden av en pinne och tillverkade därigenom ett hjul. "Jag rullade hjulet utmed ett stycke bly och i den rörelsen fick jag fram en form som var en mall. Eftersom jag inte visste vad för slags krökningsmönster det skulle kräva att framställa samma form i ett annat, mindre formbart material som stål, skickade jag mallen till kil-

len på Gehrys kontor och han sa 'jaså, du använder dig också av CAD'. Nej, sa jag, jag har använt en träpinne. Då sa han: 'Vi kan leka med dig i morgon.' Alla mina arkitektvänner sa åt mig att göra det här i betong men det hade jag ingen lust med. Jag ville göra det i tvåtumsstål."

SERRAS ENTUSIASM inför sina "upptäckter" går nästan att ta på – "det här har aldrig hänt tidigare i naturens, arkitekturens eller kruk-
makeriets historia. Det har gjort det möjligt för mig att framställa former ingen tidigare tänkt på", utbrister han med en karakteristiskt skrävande formulering. Vissa må tycka att hans pedagogiska bombasmer är i överkant, men det är otvetydigt att han i sitt utforskande av stålets fysiska begränsningar och med sin fokusering på ständigt snävtare geometriska problem har gett sin kreativa vokabulär en skjuts framåt och därigenom funnit inte färre utan fler adjektiva möjligheter. Titeln på det nya verket, *The Matter of Time* (ung. Frågan om tiden, Tidens stoff eller Tidens innehåll), refererar till mångahanda ting, däribland den erfarenhetsskildring besökaren utsätts för när han kilar ut och in genom Serras massiva vridna stycken, spiraler och skog av klingor, och även till de kemiska förändringsprocesser som är tydliga på de oxiderande stålskulpturens yta.

Men jag tror att titeln också syftar på de fortsatta och ovisst lyckoskiftningar som kommer att drabba Serras och Guggenheims rykte över längre tid. Byggnaden kommer att nötas, kräva reparationer, ommålning och all annan årligen återkommande skönhetsvård som arkitektur aldrig upphör att kräva, till skillnad från Serras skulpturverk som redan från början innefattar sin egen åldringsprocess och väver in den gradvisa och ofrånkomliga rostprocessen i sitt estetiska språk. Och framför allt antyder titeln att allt människan gör mäts i skalor vi inte kan kontrollera. Var finns hoppet i den här installationen? frågade jag Serra. "Det finns i det faktum att erfarenhet inte behöver förmedlas. Dessa verk innehåller, precis som alla mina verk, en uppiggande sinnesrörelse och det är en undertext av oro som helt enkelt påminner en om att man har ett val. Det här är individuella utrymmen, ställen där man drar sina egna slutsatser."

Och det är kanske just det som är den största gåvan man får med dessa verk: chansen att för en stund hejda tiden, få möjlighet att spåra erfarenheten i att tryggt ha vandrat genom dem, i vetskap om att man alltid kan återvända och börja om från början. På sätt och vis är de, trots sin hotfulla storlek, förlåtande. ■

Fanatismens förtrupp står redan i förstäderna

Den islamska fundamentalismen är på tillväxt. Men samtidigt som Muslimska brödraskapets dogmer sipprar in i Europa har västvärldens forskare blivit skickligare på att urskilja totalitära tendenser i den "rätta tron".

SEDAN 11 SEPTEMBER har begreppsparet islam / islamism blivit en del av vår vokabulär. För att skilja på begreppen har såväl den islamologiska som statsvetenskapliga forskningen ställt definitioner till förfogande, men inom politik och media i exempelvis Tyskland och Sverige – till skillnad från Frankrike och Storbritannien – har dessa inte anammats. I stället för fakta presenteras känsloladdade åsikter och de båda begreppen rörs ihop. Ändå kan ingen förnuftig diskussion äga rum om man inte skiljer på islam och islamism. Den förra är en religion sedan år 622, den senare är en relativt ny extrempolitisk och fundamentalistisk avart av islam med ursprung i Muslimska brödraskapet, grundat 1928 i Kairo av teologiprofessorn Hassan-al-Banna. I Tyskland kan oviljan att särskilja de båda härledas till det förgångna. I Sverige har det långvariga starka engagemanget för tredje världen lett till en viss dövhet inför obehagliga sanningar om den islamska fundamentalismen som en imperialistisk ideologi.

Så är temat islam omgivet av tabun. En följd av detta är att det länge inte ansågs vara politiskt korrekt att kritisera islamismen. Faktum är dock att den islamska fundamentalismen är på tillväxt och att den inte är en marginell företeelse likt de kristna och judiska fundamentalismerna; det finns alltså all anledning att betrakta den ur ett närperspektiv. Inom den statsveten-

Av
LISBETH LINDEBORG

**DER NEUE TOTALITARISMUS
"Heiliger Krieg"
und westliche Sicherheit**

Bassam Tibi

Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2004
(243 s.)

**STREIT UM DEN KORAN
Die Luxemburg-Debatte:
Standpunkte und Hintergründe**

Christoph Burgmer

Schiler Verlag 2004 (152 s.)

**FRÈRE TARIQ
Discours, stratégie et méthode
de Tariq Ramadan**

Caroline Fourest

Grasset 2004 (450 s.)

skapliga forskningen råder ingen tvekan om att islamismen i såväl sin fredliga som militanta form är en ny totalitarism i Hitlerfascismens och den stalinistiska kommunismens efterföljd.

Detta är temat för Bassam Tibis senaste bok, *Der neue Totalitarismus*. Tibi, själv muslim från Syrien och sedan fyrtio år bosatt i Tyskland, är världens främste expert på islamismen och har skrivit mer än tjugo böcker i ämnet. De frågor som intresserar mig då jag läser Tibis bok är vilka kriterier han använder för att urskilja islamismen som en "tredje totalitarism" vad denna totalitarism stöder sig på samt vilken strategi som islamismen använder i syfte att expandera.

I sin definition av islamismen som totalitär hänvisar Tibi bland annat till Hannah Arendts *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft* (1962). Enligt Arendts kriterium uppfyller islamismen de grundläggande förutsättningarna för det som Tibi kallar en "neo-absolutistisk totalitarism": den är en rörelse, en regim och en världsåskådning. Sedan de afghanska talibanerna störtats, Iran liberaliserats efter Khomeyni och den islamistiska regimen i Sudan försvunnit är islamismen av i dag huvudsakligen en växande politisk rörelse, konstaterar Tibi.

Utmärkande för islamismen som totalitarism, antingen den är militant eller fredlig, är den extrema helhetssynen där gudsstaten (*Hakimiyyat Allah*) – en "organisk" statsstruktur baserad på Shari'alagen – är målsättning. I islamismens "födelseort", Muslimska brödraskapet, innebar detta återgången till idén om "ett ursprungligt islam" med rötter i wahabismens och salafismens

In memoriam. I Gaza högtidlighåller Hamas årsdagen av Hassan al-Bannas död.

Foto: Reuters/Ahmed Jadallah

fundamentalism, där den muslimska människans liv och samhälle är underordnat gudsstaten. I denna finns ingen gräns mellan den privata och den offentliga sfären; den enskilda individen saknar betydelse. Tibi påpekar att islamismen som totalitarism är farligare än sina föregångare eftersom den gör anspråk på en religiös legitimitet, där allt är subsumerat under den "rätta tron". Detta innebär också att den islamistiska ideologin har en mer utbredd och mer djupgående långvarig verkan än en sekulär ideologi.

I likhet med fascismen och kommunismen är islamismen en fanatisk ideologi där hatet mot demokrati och liberalism är bärande byggstenar, där antisemitismen florerar och där det öppna samhället med sin pluralism är fienden. Inom islamismen sammanfattas detta i hatet mot väst. Detta närs av en rad myter, vilka spridits av Muslimska brödraskapet i deras tidigt förklarade civilisationernas krig mot väst och mot "förvästligande tendenser". Till dessa myter i syfte att mobilisera massorna mot väst hör föreställningen om en muslimsk gemenskap, "umma", som ska ha existerat i en gyllene forntid innan den som en följd av korstågen krossades. Ett studium av de historiska källorna visar dock att denna "umma" aldrig existerat. Tvärtom präglades islam av en stor inre splittring från allra första början.

AV SÄRSKILD BETYDELSE för Brödraskapets ideologiska arbete och för den islamistiska totalitarismen som expansiv kraft var och är nyckelbegreppet jihad. Enligt gängse Korantolkningar betyder "jihad" ansträngning, men kan också definieras som kamp eller krig. I brödraskapets tillspetsade tolkning av jihad utvidgas detta till att gälla en väpnad kamp med alla medel – även terroristiska – för spridandet av den rätta tron. Det islamistiska Brödraskapets centrala politiska målsättning är att förgöra den västliga civilisationen och ersätta denna med ett islamistiskt världsherravälde. Den expansion av islam som slutgiltigt hejdades utanför Wiens stadspörtar 1683 och som försatte den islamiska världen i ett flerhundraårigt chocktillstånd skulle återupptas. I detta syfte grundade Brödraskapet en islamistisk international som i dag innefattar ett nätverk av sex-

tio europeiska filialer, vilka agerar under olika täcknamn.

En andra åtgärd var utbildningen av paramilitära jihad-soldater. 1948 hade Brödraskapet runt en miljon medlemmar och sympatisörer, därav 40 000 paramilitärer. Dessa rekryterades från de skolor där unga män samlades kring den "rätta läran" och indoktrinerades att offra sig för gudsstaten. Senare övertogs den paramilitära utbildningen av dessa "jihad-islamister" (Tibi) – i dag sju miljoner – av andra islamistiska grupperingar. Ty efter mordet 1949 på det strängt hierarkiska Brödraskapets ledare Hassan al-Banna och efter en längre nedgångsperiod under Nasser-regimen på 1950- och 1960-talet, då Brödraskapet förbjöds, koncentrerade sig de muslimska bröderna på sina ideologiska och sociala uppgifter, inspirerade av sin nye tänkare Sayyid Qutb (avrättad 1966). Enligt statsvetaren Matthias Künzle, som skrivit om Brödraskapet i *Djihad und Judenhass* (2003), är dess betydelse för den globalt spridda islamismen densamma som bolsjevikernas var för den kommunistiska rörelsen i 1900-talets början – den är dess ideologiska och organisatoriska kärna.

I alla sina böcker betonar Bassam Tibi att islamismen är en försenad reaktion på förlusten av politisk makt under 1600-talet och på Europas segrar över de islamiska länderna med kolonialismen som följd. Detta upplevdes som en fruktansvärd skam och har lett till starka mindervärdeskomplex. Däremot, understryker Tibi, uppstod inte islamismen som ett svar på en förment amerikansk hegemoni eller som en reaktion på Israel eller globaliseringen, vilket felaktigt brukar hävdas (de senare fanns inte 1928). Revanschbegärets entydiga måltavla var Europa.

Med nederlaget i sexdagarskriget år 1967 befästes den totalitära islamismen ytterligare. I stället för att lyssna till den syriske filosofiprofessorn Sadik Jalal al-Azms råd i *Självkritik efter nederlaget* (1968), att skilja på politik och arabisk poesi, det vill säga att sluta leva i en illusorisk dröm om revansch, "fortsatte araberna att rota i sitt ryktbara förgångna och besvärja en återgång till 700-talets gyllene tidsålder", skriver Tibi. Lika litet gehör fick den då unge Tibi och diktaren Adonis

AXESS RECENSERAR

Freakonomics
Levitt & Dubner
s. 41
Sumobrottare och knarkhandlare är två yrkesgrupper som hittills försumrats av nationalekonomin. Ett misstag, menar Daniel Lind.

Mao
Jung Chang & Jon Halliday
s. 43
Myterna om Mao bildar fortfarande en hörnsten i det kommunistiska Kina. Jonathan Fenby läser en explosiv studie, ämnad att slutgiltigt krossa dessa myter.

University, Inc.
Jennifer Washburn
s. 42
Universitet och näringsliv samarbetar i allt högre utsträckning. Leif Alsheimer undrar vilket öde den fria forskningen går till mötes.

Blink
Malcolm Gladwell
s. 44
Enligt Freud utgjordes vårt omedvetna av bortträngda driftimpulser. Senare forskning har lanserat begreppet det adaptiva omedvetna. Lars-Gunnar Lundh imponeras inte av en bestseller på temat.

Die Gegenwart der Tragödie
Christoph Menke
s. 46
Flygplanskatastrofer är banala, menar Christoph Menke. Endast på teaterns scen golv utspelas i dag stora tragedier. Erik Wallrup har vissa invändningar.

China, Inc.
Ted C. Fishman
Verdinglichung
Axel Honneth
s. 47
I korthet recenseras en bok om vad Kinas växande ekonomi betyder för världen och en skrift om det klassiska marxistiska begreppet förtingligande.

för förslaget att bilda en tankesmedja kring tidskriften *Mawaqifi* i Beirut, i syfte att inleda en av Voltaire inspirerad upplysningskampanj. I vår tid har islamismen fått ytterligare skjuts framåt efter den amerikanska inmarschen i Bagdad 2003.

Det är inga överord att kalla Tibis bok ett standardverk om islamism som totalitarism. I likhet med hans tidigare böcker är den rik på information och som alltid imponerar han med sin stora sakkunskap. Vissa upprepningar är kännetecknande för Tibis stil. Kanske känner han sig tvungen att bokstavligen hamra in sitt budskap. Som den rationalist han är förstår han inte att européerna inte fattar vidden av den islamistiska faran. Eftersom religionen har så ringa betydelse i Europa "begriper européerna inte att källan till islamismen som världsåskådning är religionen". Det är en fatal missuppfattning att ekonomiska faktorer skulle vara orsaken till jihad-islamismen: "Denna ekonomiska reduktionism är vulgär." Likaså är Tibi förargad över de naiva islamologer, som bagatelliserar den islamistiska infiltrationen av Europa.

ÅR 1999 BESÖKTE ISLAMFORSKAREN och journalisten Christoph Burgmer Ministeriet för övervakning av islamsk moral och bekämpandet av synder i Kabul. På frågan vad talibanerna egentligen grundar sin regim på svarade den ansvarige ministern: "Det står i Koranen."

Frågan är då vad som verkligen står där. Ty liksom islam är splittrad i många fraktioner finns ett otal konkurrerande tolkningar av Koranen. Fram till år 2000 byggde "standardversionen" av Koranen på den arabiske teologen Muhammad ibn al-Tabaris klassiska kommentar från 900-talet, men redan Tabari hänvisade till att en fjärdedel av Koranen inte kunde uttolkas på grund av det diffusa uttryckssättet. Vid dessa textställen anmärker han därför att "bara Gud vet hur de ska uttolkas".

Denna semantiska dimma skingrades år 2000, då en tysk filolog publicerade det banbrytande verket *Die syro-aramäische Lesart des Koran*. Fastän det bara var en torr vetenskaplig studie utan värderingar, beslöt författaren att publicera sitt verk under pseudonymen Christoph Luxenberg. Flera av de större tyska förlagen vågade inte ge ut boken av rädsla för en ny Rushdieaffär.

Luxenbergs unika vetenskapliga prestation består i att han söker tyda de "dunkla" passagera genom att gå tillbaka till en ursprungsversion av Koranen, som till 70 procent tecknats ned på det svårtillgängliga syro-aramaiska språket. Exempelvis hänvisar Luxenberg till att de berömda "paradisjungfrurna" inte återfinns i Koranen, men däremot ett försvarligt antal "pärlrika vindruvor". Efter 11 september blev Luxenbergs bok en bestseller. Men att uppgörelsen med de korrumpade, islamistiska Korantolkningarna verkligen var farlig framgår av antologin *Streit um den Koran*, en analys av den diskussion som följde på Luxenbergs nytolkningar. Enligt islamforskaren Gerd-Rüdiger Puin "sitter huvudet löst" på varje arabisk litteraturvetare som vågar hänvisa till mängden av arameiska, hebreiska, grekiska, latinska och etiopiska ord i Koranen. Hittills har Luxenbergs bok inte kommit ut på engelska eller arabiska, men redogörelser för hans arbete har mestadels stött på hårt motstånd i muslimska medier, skriver filologen Michael Marx. Då en artikel om Luxenbergs arbete publicerades i *Newsweek* (28/7 2003) drogs hela tidningsupplagan in i Pakistan och Bangladesh.

Så är de tillrättalagda Korantolkningarna också en bärande del av islamismens expansiva taktik, en av de strategier som – till skillnad från den välkända terrorn – inte inbegriper öppet våld. Dit hör också en raffinerad semantisk taktik, som blir synlig då islamistiska muslimer återoppar hur illa de behandlats av väst och därmed tilldelar sig själva en offerroll, i syfte att tysta all kritik (eller beskyller sina kritiker, utan att ta hänsyn till om dessa är muslimer eller ej, för att lida av islamofobi). En absurd variant av denna semantiska förvrängning är då kritiker av islamismen beskylls för att hänge sig åt konspirationsteorier i likhet med det antisemitiska Sions vises protokoll. Faktum är dock att islamisterna själva öppet förkunnar att de gör anspråk på världsherravälde. En konspirationsteori är här överflödig.

LIKSOM TIBI BEHANDLAR den franska islamforskaren och feministen Caroline Fourest islamismens strategier i sin undersökning *Frère Tariq Ramadan*, en diger bok som i första hand undersöker islamismens "långa marsch genom institutionerna" med den omstridde Tariq Ramadan som exempel. I den europeiska offentligheten är Ramadan, filosofiprofessor i Genève, en favoriserad euro-muslim med en lång meritlista och en lika lång erfarenhet som dialogpartner till olika europeiska institutioner. Det finns dock en växande skara kritiska observatörer som menar att Tariq Ramadan inte är den han utger sig för att vara. Denna misstanke bekräftas i Fourests undersökning. I stället för att acceptera Ramadans presentation av sig själv har hon ägnat oändlig möda åt att gå igenom de hundratals kassetter, utskrivna tal och skrifter som Ramadan använder i interna euro-muslimska sammanhang, till exempel för att mobilisera unga muslimer i de franska förorterna.

**Det är inga
överord att kalla
Tibis bok
ett standardverk
om islamism
som totalitarism.**

Att Tariq Ramadan är dotterson till Hassan al-Banna och son till dennes efterföljare Said Ramadan kan inte läggas honom till last. Inte heller att föräldrarna ägnade sig åt att stärka Brödraskapet och sprida dess ideologi i Europa sedan familjen emigrerat till Schweiz då Brödraskapet förbjöds i Egypten. Lika litet kan Tariq göras ansvarig för sin broder Hani Ramadan, som nyttjar den europeiska samlingsfriheten till att plådera för dödandet av judar och stenandet av kvinnor.

Men det måste betecknas som märkligt att Tariq Ramadan aldrig öppet tagit avstånd från vare sig al-Banna eller fadern Said Ramadan. I stället beskriver han dem som företrädare för en reformerad islam! Lika märkligt är att Tariq Ramadan hänvisar till al-Banna och andra islamister, som alla vill förbjuda musik, bio, dans och teater, som "savants", alltså lärde vilka man bör respektera. Så talar en islamistisk predikant, påpekar Fourest, men inte en samtida filosofiprofessor. Det är också anmärkningsvärt att Tariq Ramadan lägger al-Bannas så kallade etappstrategi till grund för sin undervisning om att vara muslim i diasporan och att han bara använder de tre första punkterna i strategin, utan att nämna att det finns ytterligare fyra. Exempelvis tar han inte ställning till den sjunde och sista punkten om spridningen av gudsstaten över hela världen som målsättning för en "rättrogen muslim". Som forskare borde Tariq Ramadan veta att ett utelämnande av det slaget utan kommentar betecknas som vetenskapligt fusk.

En stor del av sin omfattande undersökning ägnar Fourest åt att analysera Tariq Ramadans

bruk av den strategi som kallas "double discours". För dem som undersökt fascismens strategier är det en välkänd taktik att använda ett språk utåt, mot offentligheten, och ett annat språk inåt, mot de trogna. Så brukar Ramadan tala om betydelsen av integration och fördöma de muslimska parallella samhällena – utåt. Inåt däremot betonar han vikten av att först vara muslim och därefter medborgare. Utåt uppmanar Ramadan till respekt för författningen, inåt säger han att detta bara gäller så länge inte författningen strider mot islams princip. Utåt hänvisar Ramadan aldrig till Koranen, inåt citerar han alltid Koranen.

Likaså har Tariq Ramadan infört egna synonymer för begrepp som rationalitet, laicitet (åtskillnad mellan kyrka och stat) och *citoyen* (medborgare), vilka är några av islamismens hatbegrepp. Som islamist kan Ramadan inte bekänna sig till rationalitet i upplysningsens anda då han talar i tv. Ändå talar han om rationalitet i positiva ordalag. Ty enligt den interna ordlista som cirkulerar i islamistiska sammanhang innebär Ramadans rationalitet "en intellektuell väg som tillåter oss att upptäcka tron", laicitet gör han till ett "område som garanterar den religiösa friheten" och begreppet medborgare berövar han dess värderingar och översätter det rent mekanistiskt-territoriellt med "invånare" i till exempel Paris eller Nancy.

Gemensam för de tre totalitarismerna är även den rigida roll som tillkommer kvinnan. I islam är det kvinnan som ska symbolisera hedersbegreppet; inom islamismen är denna syn driven till sin spets. Så exempelvis är så kallade muslimsyststrar välkomna i Muslimska brödraskapet som en separat grupp, så länge de helt underordnar sig mannen och iakttar en strikt klädordning med heltäckande slöja. Det är bekant att Tariq Ramadan förordar slöja och att han fördömer gemensamma simbassänger, homosexualitet och biologiundervisning. Däremot svek honom hans försiktiga uppträdande då han i en tv-duell med den franske inrikesministern Sarkozy tillfrågades hur han ställer sig till stenande. I stället för ett klart avvisande föreslog Ramadan att man skulle införa ett moratorium vad gäller olika bestraffningar.

Likaså ursäktar han indirekt hedersmorden då han avråder muslimska kvinnor från att äkta icke-muslimska män, eftersom de då går förlorade för islam. Kvinnans roll är temat i många av Ramadans utläggningar, i vilka hans syn på slöjan kan ses som symbolisk för kvinnans mindervärde. Detta framkommer också i en rad böcker om kvinnan i islam, senast i Frigga Haugs och Katrin Reimers informativa sammanställning av internationella inlägg i slöjdebatten, *Politik ums Kopftuch* (2005). Där ingår en vredgad appell från muslimska kvinnor inom Türkischer Bund riktad mot den tyska regeringens utlänningsombud, som i den falska toleransens tecken initierat ett upprop för slöja: "Hur kan de ansvariga tro att kvinnor i diasporan skulle ta på sig en slöja för att markera att de är annorlunda och därmed använda en kampmetod som hör fundamentalismen till?"

SAMTLIGA BÖCKER GÖR var och en på sitt sätt klart hur viktigt det är att konfrontera islamismen i öppen debatt i stället för att sopa problematiken under mattan. För Tibi råder ingen tvekan om att frågan om islamismen bara kan lösas av säkerhetstjänsten. Också Fourest hänvisar till att islamisterna använder sig av de mänskliga rättigheterna och yttrandefriheten i Europa för att angripa väst. Och, konstaterar hon, mycket tyder på att frågan om hur stark islamismen tillåts att bli avgörs i Europa. ■

Starka skäl att fuska

**FREAKONOMICS:
A Rogue Economist Explores
the Hidden Side of Everything**

Steven D. Levitt & Stephen J. Dubner

HarperCollins Publishers 2005 (242 s.)

NATIONALEKONOMIN TILLHANDAHÅLLER mycket effektiva verktyg för att förklara skeenden i världen, men den har inte alltid funnit intressanta frågor att besvara. Det är utgångspunkten för Steven Levitt som år 2003 tilldelades John Bates Clark Medal, den amerikanska ekonomföreningens pris till den mest framstående amerikanske forskaren under 40 år. Mycket av det tankegods som renderade Levitt detta pris har nu gjorts tillgängligt för en bredare allmänhet i boken *Freakonomics*, som han skrivit tillsammans med journalisten och författaren Stephen J. Dubner.

Det verktyg Levitt främst avser är incitamenten – hur individen tillskansar sig det hon vill ha när andra vill ha samma sak och hur hon ska fås att handla mer på ett sätt och mindre på ett annat. Det finns i detta sammanhang tre typer av incitament, nämligen ekonomiska, sociala och moraliska. I det komplicerade spelet mellan dessa är det ekonomens, samhällsvetarens eller beslutsfattarens uppgift att identifiera den optimala balansen (att till exempel införa dödsstraff för samtliga fängelsegrundande brott i Sverige skulle med största sannolikhet minska brottsligheten, men samtidigt skulle det strida mot våra moraliska intuitioner).

Med denna insikt som ledstjärna finns det, enligt Levitt, ingen ämnesbegränsning på de frågor som kan ställas och som forskaren kan ge sig i kast med. Av detta följer de spektakulära kapitlrubrikerna i *Freakonomics*. Vad har lärare och sumobrottare gemensamt? Hur liknar Ku Klux Klan och fastighetsmäklarskrået varandra? Varför bor knarkhandlare hemma hos mamma? Vart har alla kriminella tagit vägen? Vad gör en perfekt förälder?

Svaren på dessa aningen udda frågor är att både lärare och sumobrottare styrs av incitament och att de är villiga att fuska för att nå sina mål, att värdet av information inte bör underskattas och att experter ofta drar nytta av sitt övertag, att knarkhandlare tjänar så dåligt att de inte har råd att flytta hemifrån, att många potentiella brottslingar inte har blivit födda och att barnens välgång i livet förklaras av vem du är, inte av vad du gör. Men det finns givetvis mer än dessa svar att hämta, och jag skall därför tränga in i resonemangen kring frågan om vart alla kriminella tagit vägen och sumobrottarnas likheter med lärare.

DEN FÖRSTA AV DESSA FRÅGOR var den som gjorde allmänheten medveten om Levitts forskning och som utifrån olika politiska och ideologiska utgångspunkter resulterade i ett utbrett medialt ramaskri. Storyn är följande. I början av 1990-talet riktades fokus i amerikanska medier på

Läge för läggmatch. Även sumobrottare frestas stundom att fuska för att nå sina mål.

Foto: Pressens bild

den snabbt växande kriminaliteten. Diagram visade att nästan alla sorters brott – ofta utförda av pistolförsedda, unga män i storstäderna – ökat under de senaste decennierna, och experternas prognos var att sakernas tillstånd skulle bli ännu värre framöver. Denna bild accepterades även av den dåvarande presidenten, Bill Clinton, som uttryckte sig på följande sätt: "Vi vet att vi har ungefär sex år på oss att vända det här med ungdomsbrottsligheten eller så kommer vi i vårt land att leva i kaos."

Trots alla dystra profetior började kriminaliteten i stället att minska; i hela landet och bland de olika typerna av brott pekade kurvorna helt plötsligt nedåt. Minskningen höll i sig under en längre tidsperiod och bland annat mordstatistiken befann sig år 2000 på sin lägsta nivå på 35 år. Med oförtruter självförtroende försökte nu samma experter förklara varför kurvorna vänt. Förklaringar som dominerade i debatten var den gynnsamma ekonomiska utveck-

lingen, en bättre vapenkontroll, en åldrande befolkning, förändringar på drogmarknaderna, längre fängelsestraff, ett ökat antal poliser och ett bättre polisarbete. Problemet med dessa förklaringar var enligt Levitt bara det att de antingen var helt felaktiga eller hade underordnad betydelse.

Den viktigaste förklaringen nämndes inte alls och har sin upprinnelse i USA:s högsta domstol år 1973 (Roe vs Wade), då rätten till abort legaliserades i hela USA (före domen var aborträtten

legaliserad i fem stater). Detta fick till följd att antalet aborter ökade snabbt. De kvinnor som framför allt utnyttjade denna nya möjlighet tillhörde socialt utsatta grupper med låg utbildning, låga inkomster, osäkra familjeband och tidiga föräldraskap. Eftersom vi inte föds lika och just dessa faktorer tillhör de viktigaste prediktorerna för framtida kriminalitet, innebar detta att många potentiella brottslingar helt enkelt inte föddes. Därför sjönk brottsligheten i början av 1990-talet när de ofödda skulle ha nått den ålder då man vanligtvis anträr den kriminella banan.

För att bevisa att sambandet mellan aborträtten och den minskade kriminaliteten inte bara är en korrelation utan en fråga om kausalitet gräver Levitt djupt i statistiken. Han finner för det första att i de stater som redan före domen 1973 tillät abort sjönk brottsligheten tidigare, för det andra att i stater med en högre andel aborter sjönk brottsligheten mer och för det tredje att det före slutet av 1980-talet saknades samband mellan abortnivå och brottslighet. Sensmoralen av allt detta är enligt Levitt att när en kvinna ges möjligheten att själv avgöra om hon vill göra abort eller inte, ja då fattar hon ofta rätt beslut.

VAD HAR DÅ LÄRARE och sumobrottare gemensamt? De påverkas av incitament och de fuskar. Vad är då fusk? Enligt Levitt är fusk en ekonomisk handling som kännetecknas av att någon vill ha mer för mindre. Sumobrottare fuskar genom läggmatcher. Exempel på fusande amerikanska lärare finner man när det är dags för standardprov. Skolor med goda resultat premieras och skolor med sämre resultat riskerar att drabbas av sanktioner. I Chicago har man använt denna typ av tester sedan 1996 och skolor med dåliga resul-

**Det verktyg Levitt
främst avser är
incitamenten – hur
individen tillskansar sig
det hon vill ha
när andra vill ha
samma sak och hur
hon ska fås att handla
mer på ett sätt
och mindre
på ett annat.**

tat riskerar att tilldelas mindre pengar eller kan till och med tvingas att stänga. Den enskilde läraren påverkas också genom att möjligheten till karriär och framtida löneökningar påverkas negativt om eleverna presterar dåligt. Mot bakgrund av detta insåg Levitt att Chicagos lärare har starka incitament att fuskas med testresultaten.

Utifrån denna insikt konstruerade Levitt en algoritm som kunde identifiera "ovanliga" mönster i elevernas provsvar. Tre potentiellt intressanta samband studerades särskilt: identiska svar; elever som svarar rätt på de svåra frågorna men som missar de lätta; och till sist klasser som förbättrar sina resultat markant mellan två år men som året efter faller tillbaka igen.

Den statistiska analysen utmynnade i slutsatsen att det i ungefär fem procent av klassrummen fuskades systematiskt och att fuskade hade blivit mer utbredd efter införandet av de nya testerna (på grund av att resultaten hade större betydelse för skolorna och lärarna). De lärare som fuskade var yngre och mindre kvalificerade än genomsnittet och fuskade var mer utbredd i klasser som presterade dåligt.

Chicagos skolmyndighet uppmärksammades på det utbredda fuskade. För säkerhets skull beslutades att testet skulle göras om i vissa klasser. De som valdes ut var de som hade uppvisat anmärkningsvärda förbättringar samt en kontrollgrupp som bestod av klasser som hade gjort "sanna" framsteg. Resultaten talade sitt tydliga språk: i de klasser där fusk inte hade identifierats blev resultaten likartade, samtidigt som de fuskande klassernas resultat sjönk dramatiskt. Det politiska resultatet av detta blev att ett antal lärare avskedades.

DET SOM GÖR STEVEN D. LEVITT speciell som forskare är framför allt hans ämnes- och metodval. Med utgångspunkt i insikten att nationalekonomin i sin renaste form består av en uppsättning verktyg som inte begränsas av valet av ämne dyker han ner i allehanda all dagliga ämnen utan att sträva efter allmängiltighet. Valet av induktiv metod – där den obesvarade, ur verkligheten hämtade frågan står i centrum – begränsar inte heller forskarens synfält, som alltför ofta är fallet med deduktivt härledda modeller. Statistiken talar sitt eget språk och det är allt vi behöver förhålla oss till. Detta undersökande förhållningssätt, underbyggt av en säregen intuition, har två viktiga drivkrafter: nyfikenhet och kreativitet.

Detta avskalade synsätt har också direkt bäring på medielandskapet och den politiska arenan; de frågor som studeras har ofta direkta politiska implikationer, vilka förmedlas till allmänheten via medierna. Som Levitt ser det är den allmänna debatten ofta påverkad av vedertagna sanningar, enligt John Kenneth Galbraiths definition av hur vissa intressen vill att världen ska se ut. Problemet är att dessa sanningar alltför ofta visar sig vara felaktiga, till exempel i frågan om kriminaliteten i USA. Att vi har behov av ett liknande intellektuellt reningsverk i Sverige råder det, enligt mitt förmenande, ingen tvekan om.

För att lyckas med ett sådant uppdrag är det centralt att som Levitt våga problematisera skillnaden mellan korrelation och kausalitet. Forskaren är fullt medveten om denna skillnad, men när han väl ska tolka sina resultat tenderar han att tala om orsak och verkan när det egentligen bara är en fråga om samvariation. Att inte bli en onyanserad "bärare" av sin egen forskning är ingen lätt uppgift, men ack så viktig.

DANIEL LIND

Mannen utan försonande egenskaper

MAO
The Unknown Story
Jung Chang & Jon Halliday
Jonathan Cape 2005 (814 s.)

MEDAN KINA ÄR PÅ GOD VÄG att bli en global stormakt är landet kluvet i förhållande till sin historia. Å ena sidan framhäver det med rätta fyra årtusenden av civilisation och värdesätter det förflutnas landvinningar: ett av de största imperier världen skådat, ett makalöst förvaltnings-system och allehanda uppfinningar, från papper till fyrverkeri. Å andra sidan får autokraterna i Beijing stora problem när historien närmar sig nutiden.

De nuvarande härskarna bär traditionerna från kejsardömet vidare och för fram en version av 1900-talets historia som passar deras politiska intressen. I frånvaro av folkliga val har ett noga uppgjort scenario givit partiet och dess ledare

legitimitet efter kommunisternas seger 1949. Det handlar om partiets första strider, om Mao Zedongs framträdande, den långa marschen och den japanska invasionen från 1931 till 1945 och kulminerar i en apoteos då hundratals miljoner kineser ansluter sig till revolutionen och störtar den korrupta, feodala Guomindangregimen.

Problemet är att denna version vid närmare påseende är full av hål och direkta historieförfälskningar. Mycket av det som påstås ha hänt har aldrig ägt rum eller var något helt annat än vad som görs gällande i den ortodoxa framställningen, som är evangelium i Kina och har blivit allmänt accepterad utomlands. Den historiska hjärntvätten har varit utomordentligt framgångsrik – när jag arbetade med en biografi om Maos företrädare, Chiang Kai-shek, slogs jag ständigt av hur de faktiska lägen från den förkommunistiska tiden hade försumrats eller förvanskats i politiskt syfte.

PÅ SENARE tid har en försvarlig mängd arbeten lagts fram, huvudsakligen i väst och Taiwan, för att få rätsida på det hela. Åtminstone vissa kineser har blivit medvetna om gapet mellan den officiella versionen och den historiska verkligheten, och på officiellt håll medger man att en del händelser efter 1949, framför allt kulturrevolutionen, var katastrofala. Men i stora drag förblir bilden densamma. Nu har författaren till bästsäljaren

Trivdes bäst i bärstol. För Mao var den långa marschen något kortare.

Foto: Bettmann/Corbis

Wild Swans, Jung Chang, och hennes make, forskaren Jon Halliday, kastat en bomb mot den berättelse som bildar hörnstenen i den kommunistiska staten.

Deras bok *Mao: The Unknown Story* är monumental, både i omfattning och detaljrikedom. Över tio års forskning har lett till ett ovedersägligt angrepp på den centrala myten i det kommunistiska Kina: Mao själv. En hänsynslös och grym maktgalning ersätter den välmenande fadersgestalt som torgförs av propagandan. Författarna visar att han var allt annat än ett politiskt och militärt geni, utan gjorde allt fel under sin långa karriär. In i minsta detalj återges hans njutningsfulla undanröjande av de kolleger som stod i hans väg. Mao befinner sig här i ett skrämmande brist på allt som påminner om mänsklighet. Han var långt ifrån propagandans bild av en glödande nationalist, utan visas ha krupit för Stalin och undvikit strid med japanerna. Han bars i bärsstol under den långa marschen och nationalisterna lät honom undkomma. Medan det kinesiska folket svalt njöt han av läckerheter, till exempel sin favoritfisk som fraktades 100 mil för att behaga honom. Och han omgav sig med ett harem av unga flickor.

Enligt den officiella linjen i Kina var ordföranden 70 procent bra och 30 procent dålig. I denna redogörelse var han helt och hållet dålig, från början till slut. Han har ingen enda försonande egenskap. Förteckningen av rysligheter är så omfattande att författarna inte ser någon anledning att avsluta med en sammanfattning: det liv de skildrar talar bättre för sig självt än en epilog skulle göra.

En del av det de lägger fram är redan bekant för dem som har studerat 1900-talets Kina. I så måtto är delar av denna bok knappast den "unknown story" som undertiteln anger. De detaljerade källhänvisningarna visar att författarna har använt verk som utkommit på kinesiska – och de kunde ha varit mer generösa i texten mot dem de hämtat material från och mot de författare som varit inne på detta fält före dem. Hur kommunisterna undvek strid med japanerna finns exempelvis nedtecknat i en dagbok som det sovjetiska sändebudet förde i det kommunistiska högkvarteret. Partiets delaktighet i opiumhandeln för att skaffa pengar i början av 40-talet förekommer både i den och i ett arbete av den taiwanesiske forskaren Chen Yung-fa. Att förföljarna lät kommunisterna undkomma under den långa marschen har också blottlagts i tidigare böcker. Den verkliga arten av segern 1949 – ett resultat av militärmakt, partiorganisation och nationalistiska generalers förräderi snarare än av mytens bondeuppror – har utforskats i tidigare verk, framför allt den norske forskaren Odd Arne Westads utmärkta böcker. Den svält som framkallades av det stora språnget uppdagades av en brittisk författare, Jasper Becker, för tio år sedan. Maos läkare har avslöjat detaljer om hans privatliv etcetera.

MEN DET FINNS ÄNDÅ mycket som är helt nytt och den engelskspråkiga bastsäljaren rymmer för den stora allmänheten en aldrig tidigare berättad historia. Blotta anhopningen av material ger boken en enorm tyngd när den skyndar fram och knappt hinner hämta andan innan den går över till ordförandens nästa missgrepp eller illgärning.

Obarmhärtigheten i krossandet av myten om Mao reser en fråga som författarna inte tar upp, nämligen hur han lyckades få en sådan anhängarskara i Kina. Det var kanske helt och hållet en fråga om terror, skulle man kunna anta på grundval av den förteckning av färdigheter som presenteras här. Men en undersökning av Maos relationer till folket hade varit värdefull. Den skarpa fokuseringen på ordföranden innebär också att det historis-

ka sammanhanget är borta i boken, i synnerhet årtiondena före kommunisternas seger. Viktiga faktorer som påverkade andra kommunisterna på 20-talet saknas och relationerna mellan partiet och de styrande nationalisterna behandlas bara skissartat, liksom den amerikanska politiken på 40-talet. Men författarna säger att de berättar om Mao, varför omgivande händelser ägnas föga utrymme.

Boken uppmuntrar till sträckläsning med sina thrillerartade episoder, till exempel när sonen till nummer två efter Mao, Lin Biao, planerade att mörda ordföranden, en plan som stäcktes av att Lin dog i en flygolycka. Skildringen av förföljelsen av Lins föregångare, Liu Shaoqi, lämnar inget övrigt att önska. Maos förhållanden med sina fyra fruar får ett gripande patos genom uppträcket av de dikter som den andra hustrun skrev innan hon förföljdes av nationalisterna och medan han var uppe i bergen med den tredje, som han så småningom också övergav.

BORTOM DETTA ÄR BOKEN i flera hänseenden en stor utmaning. För det första får den en att undra varför så många västerländska forskare under åren har godtagit och rapat upp de myter som här kläs av. Författarna har visserligen funnit mycket nytt material, men de bygger också på publicerade kinesiska och utländska källor som varit tillgängliga för akademiker, vilka trots det har följt partilinjen. Om berättelsen om den långa marschen väsentligen var uppdiaktad, varför har forskare under årtionden återberättat den? Varför har ingen ställt de frågor Jung Chang gjorde under sina resor genom Kina?

Att akademikerna fram till dags dato varit ganska tysta om denna bok verkar beror på ytterlig förlägenhet. En del forskare jag har talat med om den blev lätt nervösa, ville inte säga något bindande, fann enstaka fel i källhänvisningarna och bad om att inte bli citerade. Att godta bokens huvudteser innebär att säga att många framstående professorer under årens lopp fått en massa om bakfoten, inte bara detaljer utan Maos person och arten av den regim han ledde. Då är det mycket lättare att tjäsa om enstaka källors tillförlitlighet, diskutera tilltron till de dokument i sovjetiska arkiv som Halliday grävt fram och beklaga att författarna använder ordet Reds på samma sätt som under kalla kriget. Jung Chang har sagt att boken är en bomb för Kina – den borde sannerligen vara det för forskningen i väst.

Här finns också frågan om västs relationer med Kina. Ett kapitel fördömer hur en imponerad Richard Nixon, påhejad av Henry Kissinger, bjöd Mao på onödiga eftergifter. Då skapades mönstret för västs svassande för det nya Mittens rike. Amerikanerna trodde på myten och handlade i enlighet med det. En skev bild av Kina, förvrängd av Beijing, godtog som sann. För George W. Bush och för franska och tyska ledare borde boken bli obligatorisk läsning, om inte annat så som ett varnande exempel.

MER ALLVARLIG ÄR själva frågan om Kina. Ett jätteporträtt av en leende Mao pryder alltså Himmelska fridens torg och hans ansikte finns på sedlarna. Även om Kina har förändrats mycket, och till det bättre efter hans död 1976, anser sig regimen behöva honom som en frälsarkrans. Kommunistpartiet klänger sig fast vid de maoistiska myterna för att behålla sin legitimitet. Formeln 70-30 är en sak, men att tillåta hela sanningen om den Store rorsmannen vore att medge sanningen om det system som varit i kraft sedan 1949. Och det skulle ifrågasätta partiets maktmonopol.

I den meningen har Jung Chang och Jon Halliday skrivit ett viktigt politiskt verk. Att använda uppdiaktningar om det förflutna för att rättfärdiga rådande auktoritära våld är ett gammalt knep. Om Kina ska bli ett modernt land måste det göra sig kvitt denna vana. Det faktum att författarna har kunnat samla ihop ett så explosivt stoff i Kina kan vara ett hoppfullt tecken. Men jag kan slå vad om att deras bok inte kommer att ges ut på kinesiska på fastlandet, även om Jung Chang har planer på en kinesisk utgåva som hon hoppas ska kunna smugglas in.

När president Hu Jintao uppvisar avgjort auktoritära drag och skyddas från internationell kritik genom Kinas ekonomiska styrka och samarbetet kring kriget mot terrorismen, hur skulle då kineser våga ta risken att för nationens skull göra upp med historiska lögnen? Då är det säkrare att huka sig bakom gamla myter, och anta att utsikterna att göra inbrytningar på världens största marknad kommer att avhålla de västliga regeringarna från att ifrågasätta en regim som bygger på att 70 miljoner människor dog under den man vars porträtt visas på muren till Förbjudna staden. Mao har varit död i nästan trettio år men hans skugga faller alltjämt över nutiden, och denna bok visar hur farligt det är.

JONATHAN FENBY
Översättning av Joachim Retzlaff

En fråga om patent

UNIVERSITY, INC.
The Corporate Corruption
of American Higher Education
Jennifer Washburn
Basic Books 2005 (320 s.)

UNDER DE SENASTE DECENNIERNA har kommersiella aktörer i allt större omfattning trängt sig in i universitetsvärlden och skaffat sig en betydande maktställning. *I University, Inc.: The Corporate Corruption of American Higher Education* analyserar journalisten Jennifer Washburn med utgångspunkt i ett stort antal konkreta exempel och i detalj konsekvenserna av den snabba förändringen. Hon påpekar att det självklart inte är något fel att syssla med affärsverksamhet i vinstsyfte, men det skall vara på rätt plats och på dess villkor. Problemet är inte heller att universitet och näringsliv samarbetar, förutsatt att det sker på armlängds avstånd och med ömsesidig respekt för varandras olika roller. Däremot uppstår problem när gränslinjen mellan det akademiska och det kommersiella elimineras, och det sker när universiteten formligen tas över av marknadens aktörer.

Washburn hävdar att universiteten har varit alltför anpassliga inför kommersiella värderingar och vinstintressen. Med en mängd exempel åskådliggör hon hur dessa och forskarna, med hennes ordval, korrumpas. Eller, som en svensk universitetsrektor har uttryckt det, "gör sig till hundar för ett ben". Likt en infarkt drabbar marknadsidéologin själva hjärtat av det akademiska livet – forskningen. Fri och viktig forskning trängs ut till förmån för sådan som är kommersiellt gångbar.

Vid uppdragsforskning har som regel uppdragsgivaren äganderätten till resultaten. Denne

avgör om, var, när och hur dessa får publiceras och i vilken omfattning. Med den kommersiella sekretesskulturens intåg dukar tillgänglighetskulturen, vars kärnvärden är öppenhet och fri spridning av forskningsresultat, till stor del under. Den ersätts av en äganderättskultur i vilken kunskapen blir en handelsvara, och i vissa fall är kanske varan inte ens till salu. Det samhälleliga priset är högt: viktig forskning och vidareutveckling förhindras.

Företag som ogillar eller inte lyckas hemlighålla forskningsresultat försöker i ökad utsträckning att misskreditera dessa och motarbeta obehagliga forskare. Stora resurser används för detta ändamål. När en forskare fann att ett växtgift orsakade allvarliga skador på djur köpte uppdragsgivaren "motforskning" av ett annat universitet.

Forskare som har offentliggjort för uppdragsgivare ofördelaktiga resultat har i flera fall traskasserats även av sina universitet: de har berövats forskningsanslag och även förlorat sina befattningar. Mest känt är kanske fallet med en medicinprofessor som dels underrättade försökspersoner om att hon hade upptäckt en farlig effekt av ett testat preparat, dels ville publicera resultatet. Läkemedelstillverkaren i fråga, som var en potentiell donator till hennes universitet, blev upprörd. Universitetsledningen gick i spinn – tänk om en donation skulle gå upp i rök! – och sparkade henne. När ett genteknikföretag satsade stora summor på forskning vid Berkeley för att få fram nya, modifierade grödor sänkta universitetet anslagen till sin forskningsavdelning för ekologisk odling och hållbar utveckling, och utarmade den ekonomiskt.

Washburn radar upp andra exempel på jäv och intressekonflikter i marknadsidéologins kölvatten: forskare som är konsulter i olika sammanhang för de bolag som finansierar deras forskning; forskare som får arvoden för att ingå i företags vetenskapliga råd; forskare som har patentintressen eller andra finansiella intressen i produkter som de opartiskt skall testa.

ATT DÖMA AV WASHBURNS genomgång förefaller den medicinska forskningen vara värst ansatt av kommersiella överväganden och i betydande utsträckning vara i händerna på läkemedelsbolagen. Åttio procent av all klinisk prövning i USA betalas av läkemedelsbolagen. Vid en genomgång visade det sig att var tredje artikel-författare i medicinska tidskrifter, utan att informera om det, hade betydande finansiella intressen inom ramen för det som behandlades i artiklarna. Läkemedelsbolagen engagerar även spöskrivare för positivt hållna, "vetenskapliga" rapporter och de betalar framstående forskare för att dessa utåt skall stå som författare till alstren.

Extern finansierade forskare kommer ofta fram till för uppdragsgivaren fördelaktiga resultat. Utfallet av kliniska tester av läkemedel visar sig variera beroende på om forskningen stöds eller inte stöds av företag. Av forskare med anknytning till tobaksindustrin fann 94 procent att passiv rökning inte var farlig jämfört med 13 procent av dem som saknade anknytning.

Även incitamentsstrukturen har drabbats. Tidigare belönades och befordrades forskare efter sina akademiska meriter. Numera spelar den monetära aspekten en allt större roll. Framgång mäts i antalet patent och kommersiell tillväxt. Forskare befordras och tilldelas resurser på grund-

val av hur mycket företagsstöd de erhåller. Från kommersiell synpunkt ointressanta ämnen, som inte alls eller endast i ringa grad kan få företagsstöd, såsom humaniora, fysik och astronomi, får det allt svårare att hävda sig. Successivt trängs de ut, för att i vissa fall helt tyna bort.

BOKEN HANDLAR OM det industriellt-akademiska komplexet i USA och utvecklingen där. En liknande utveckling, om än inte lika uttalad, har vi kunnat iakttä även i Sverige. Här tillkommer dessutom en annan fara i form av en allt hårdare politisk styrning, som mer och mer har inskränkt den akademiska friheten. Som en följd av detta har under senare år den tidigare blandningen av fri, halvfri och styrd forskning i stort sett helt ersatts av halvfri och styrd. Och än mer lär den akademiska friheten beskäras efter hand som staten fortsätter att retirera finansiellt och i stället hänvisar universiteten till att bedriva företagsfinansierad forskning. Vi har fått ett industriellt-politiskt komplex som i avsaknad av balanserande motkrafter mer eller mindre ohämmat styr och ställer över universiteten och påtvingar dem sin vilja.

Vårens forskningsproposition, *Forskning för ett bättre liv*, är illustrativ för den pågående utvecklingen. Vägen mot ett fortsatt bättre liv tycks där uteslutande gå via kommersiellt orienterad teknik och medicinsk forskning. I stället för att värna icke marknadsmässiga värden lierar sig staten, under socialdemokratisk ledning, med marknadsaktörerna och subventionerar dem. Osökt infinner sig frågan: Varför försvarar inte staten universiteten och de akademiska värdena mot kommersialiseringen? Hur som helst är det en mycket anmärkningsvärd utveckling med tanke på hur det statsbärande partiet traditionellt har sett på universitetens uppgifter. Mot denna bakgrund kan man knappast tala om att något apostoliskt sken har lyst över de senaste innehavarna av regeringstabeturen för forskning och högre utbildning.

Washburn har skrivit en väldokumenterad, mycket läsvärd och viktig bok i en angelägen samhällsfråga. Den är en omskakande redogörelse för hur några av västvärldens mest betydelsefulla institutioner har invaderats av en marknadsidéologi som utgör ett mycket allvarligt hot mot deras grundvärden, autonomi och trovärdighet. Washburn skriver flytande och med ett brinnande engagemang. Kritiken av utvecklingen i USA är välartikulerad, svidande och säkert i allt väsentligt berättigad. Den är en radikal appell till besinning och en kraftfull maning till att rädda något omistligt – universiteten med deras ansvar för att utan vinstintresse förflytta kunskapens gränslinjer och tillhandahålla reflektionsrum där tankar som tar tid kan tänkas. Hennes slutsats är att den fria forskningen – med dess grundpelare kunskapsspridning, universalism och oberoende – inte kommer att överleva om marknadskrafterna de facto får ta över universiteten.

Står vi då inför universitetens sammanbrott? Inte nödvändigtvis. Harvard föresatte detta rektor, Derek Bok, varnar i sin bok *Universities in the Marketplace* (2003) även han för den tilltagande kommersialiseringen. Men samtidigt framhåller han att det alltjämt är traditionella akademiska värden som eftersträvas av de flesta universitetsforskare. I valet mellan att bedriva forskning som de trivs med och att tjäna pengar på mer styrd forskning väljer de det förra. För nästan alla for-

skare är kollegernas respekt och tillfredsställelsen över att bidra till viktiga framsteg det som betyder mest.

Än så länge finns det säkert både tid och tillräckligt med motkrafter att tillgå inom universiteten för att rädda dem och förhindra att de helt förvandlas till vinstdrivande affärsrörelser, till företag bland andra företag. Men det krävs att många ställer sig upp och försvarar universitetens frihet, och att dessa och forskarna själva, vilket även Washburn föreslår som den kanske viktigaste åtgärden, med kraft måste återupprätta och i varje läge försvara de grundläggande akademiska värdena. Då måste oskicket att göra sig till hund för ett ben upphöra. Och staten måste fullt ut axla rollen som garant för och finansör av oberoende universitet. Om inte – ja, då är universitetsvärlden, så som vi har lärt känna och uppskatta den med alla dess förtjänster, sannolikt undergångsdomd.

LEIF ALSHEIMER

Minnen vid första ögonkastet

BLINK
The Power of Thinking
Without Thinking
Malcolm Gladwell

Little, Brown and Company 2005 (288 s.)

BEGREPPET DET OMEDVETNA är för de allra flesta förknippat med psykoanalysen och framför allt med Sigmund Freuds teorier. Mindre bekant är emellertid den omfattande forskning kring omedvetna processer som bedrivits under de senaste årtiondena, med hjälp av alltmer förfinade experimentpsykologiska metoder. Även i Sverige finns i dag ett flertal olika forskargrupper som bedriver internationellt uppmärksammat forskning om omedvetna processer. En anledning till att denna forskning ännu är så obekant för det stora flertalet människor är förmodligen att den ännu inte gett upphov till några grandiosa teoretiska synteser av det slag som skapades av Freud och andra tidiga pionjärer inom psykologin.

Ett steg i denna riktning tog Timothy Wilson, professor i psykologi vid University of Virginia i USA, i sin bok *Strangers to Ourselves. Discovering the Adaptive Unconscious* (2002), där han myntade begreppet det adaptiva omedvetna. Wilsons bok har tjänat som inspirationskälla för den populärvetenskapliga författaren Malcolm Gladwells nya bestseller *Blink*. Med hjälp av några forskningsexempel från området ger Gladwell möjlighet för en större läsekrets att få åtminstone en glimt av denna utveckling. Boken innehåller dock mer av anekdotiska berättelser och livfulla personporträtt än av populärvetenskapliga beskrivningar, och den som är intresserad av att få en lättillgänglig översikt bild av forskningen på området bör nog snarare välja Timothy Wilsons bok än Gladwells.

Hur ser då den nya bilden av människans omedvetna processer ut? I vilken mån liknar den Freuds bild? En viktig skillnad står att finna i begreppet det adaptiva omedvetna – fokus här ligger inte på bortträngda aggressiva och sexuella driftsimpulser som hos Freud, utan på sofistikerade mentala processer som vi är helt omedvetna om men som har stor betydelse för vår förmåga att handskas

Hårig historia. Vårt omedvetna rädssystem råder oss att avböja vargspindelns inviter.

Foto: Pressens bild

med omgivningen och att interagera på ett framgångsrikt sätt med andra människor. Det adaptiva omedvetna, som Wilson beskriver det, är en sammanfattande benämning på en stor mängd olika mentala subsystem ("moduler") som utvecklats under evolutionens gång, eftersom de befrämjat människans överlevnad.

Dit hör omedvetna rädssystem som gör det möjligt för oss att reagera blixtnabbt på fara, i stället för att behöva invänta rationella analyser, avvägningar och bedömningar av faror och risker. Det säger sig självt att tillgången till ett sådant omedvetet rädssystem kan vara en fråga om liv eller död när vi står inför direkt livshotande situationer och helt enkelt inte har råd att "tänka efter". En fascinerande aspekt av detta system är att det inte bara fungerar oberoende av rationella analyser och bedömningar – vi behöver inte ens vara medvetna om vad det är vi reagerar på. Detta har visats i åtskilliga laboratorieexperiment med hjälp av så kallade subliminala stimuli, alltså ord eller bilder som presenteras så snabbt att de inte går att uppfatta på ett medvetet plan, men som ändå aktiverar emotionella reaktioner (synliga i form av förhöjd fysiologisk aktivering eller ökad uppmärksamhet mot hotrelaterade stimuli).

DET MESTA AV DEN NYA forskningen kring omedvetna processer använder sig dock av andra metoder än subliminala stimuli. En viktig del av den handlar om omedvetna kognitiva system som möjliggör för oss att upptäcka och att lära oss komplicerade mönster som vi är helt omedvetna om. Liksom barnet under språkinläringen har förmåga att lära sig komplicerade grammatiska regler som det inte alls kan redogöra för, har forskningen kring så kallad implicit inläring visat att vuxna människor på ett omedvetet plan kan upptäcka komplexa mönster i olika tidssekvenser utan att ha den minsta aning om det – mönster som dessutom kan vara alltför komplexa för att vi ska kunna upptäcka dem med hjälp av medvetet, rationellt tänkande. Det är bland annat denna typ av intuitiva kognitiva processer som Gladwell fokuserar på i sin bok. Dit hör förmågan att upptäcka subtila mönster i den emotionella kommunikationen med andra människor – mönster som kan ha avgörande betydelse både för en kärleks-

relations möjligheter att överleva och för en försäljares framgång i sitt yrke.

Till det adaptiva omedvetna hör också det system av kategorier, förväntningar och värderingar som vi automatiskt tillämpar på händelser och situationer i vår vardag och som gör att vi drar nytta av vår samlade erfarenhet utan att behöva tänka på det. Dit hör bland annat minnen av viktiga personer ur vårt förflutna, vilkas egenskaper vi automatiskt tenderar att överföra på nya människor vi träffar. Med hjälp av sådana "meningsstrukturer" tolkar och värderar vi oreflekterat och oupphörligt saker och ting och "väljer" målsättningar för vårt handlande. Detta sker framför allt utifrån de begrepp och kategorier som för stunden är starkast aktiverade. Ett centralt begrepp här är "priming", som syftar på den temporära aktivering av olika begrepp och kategorier som sker som ett resultat av det vi ser, hör och läser och som färgar våra tolkningar och värderingar för stunden. Har vi nyss läst om ilska och aggressivitet så finns dessa begrepp "primade" (alltså mer tillgängliga) inom oss, på ett sätt som gör att vi tenderar att lättare tolka andra människors beteende som uttryck för ilska och aggressivitet just då.

Känner man till en del av forskningen på detta område är det dock lätt att bli litet irriterad över en del förenklingar som Gladwell gör och som i en del fall gränsar till ren desinformation. Ett exempel är hans beskrivning av ett experiment som den amerikanske forskaren John Bargh genomförde för några år sedan, där han i en problemlösningssuppgift primade undersökningsdeltagarna med ord som var relaterade till åldrande, gamla människor och olika aspekter av hur en pensionärstillvaro kan se ut. Bargh mätte sedan hur lång tid det tog för undersökningsdeltagarna att gå en viss sträcka i korridoren på väg därifrån, och fann att de som primats med åldrande-relaterade ord gick långsammare än en kontrollgrupp som inte primats på detta sätt.

När Gladwell ska återge detta experiment ber han först läsaren att föreställa sig att han eller hon genomgår problemlösningssuppgiften med Gladwell som försöksledare. Därpå förklarar han för läsaren: "Sedan du genomgått detta test skulle du – tro det eller ej – ha promenerat ut ur mitt arbets-

rum och tillbaka längs korridoren långsammare än du gick när du kom in." Ett första problem med denna generalisering är att den effekt som Bargh och hans medarbetare demonstrerade var en effekt på gruppnivå – det vill säga en skillnad på medelvärdesnivå mellan två undersökningsgrupper. Det innebär inte att *alla* äldre-primade undersökningsdeltagare reagerade på detta sätt, vilket Gladwell lätt får en oinvigd läsare att tro. För det andra har just detta resultat varit svårt att reproducera i senare forskning, och det kan inte anses särskilt väl belagt att priming med äldre-relaterade ord verkligen har denna effekt.

EN YTTERLIGARE FRÅGA gäller naturligtvis i vilken utsträckning dessa olika typer av omedvetna processer verkligen är adaptiva. Om vi ständigt primas av vad vi hör och ser och läser, så innebär det kanske att vi smälter in på ett smidigare sätt i den omgivning som vi befinner oss i, men det innebär samtidigt att vi blir offer för alla möjliga former av suggestiv påverkan. Samma sak gäller vårt omedvetna rädssystem: snabba omedvetna rädslorreaktioner kan rädda livet på oss vid verklig fara, men om de blivit "felkopplade" som resultat av olika livserfarenheter kan de leda till fobier, problem med panikattacker, social ångeststörning eller andra mindre adaptiva reaktionsmönster som vi inte råder på med vårt medvetna och rationella tänkande.

Och även om intuition kan vara av godo i många sammanhang, så tar den sig ibland mindre trevliga uttryck. Ett exempel är att vi alla tycks ha implicita fördomar, hur fördomsfria vi än är på det medvetna planet. Detta är något som har dokumenterats väl med hjälp av det implicita associationstest som Anthony Greenwald vid Harvarduniversitetet har utvecklat. En chefserson som har till uppgift att rekrytera nya medarbetare kan vara en starkt uttalad och övertygad antirasist och ändå ha en benägenhet att välja bort sökande med mörkare hudfärg eller utländskt klingande namn, eftersom hans eller hennes omedvetna associationsbanor kopplar samman mörk hudfärg eller utländska namn med negativa egenskaper av olika slag. Gladwell beskriver även denna forskning, men det är litet signifikativt att han talar om detta som de omedvetna processernas "mörka baksida" – huvudbudskapet är alltså att de intuitiva kognitiva processerna är adaptiva, positiva, goda.

Forskningen kring implicita attityder skulle emellertid likaväl kunna anföras som exempel på att de intuitiva processerna ofta är mindre funktionella och mer destruktiva än motsvarande medvetna processer. Om man jämför människors explicita (medvetet uttalade) attityder med de implicita (omedvetna) attityder som man kan läsa ut ur svaren på Greenwalds implicita associationstest, så står det klart att vi ofta har större rasfördomar och könsfördomar på det omedvetna än på det medvetna planet.

Men de medvetna processerna spelar en ganska begränsad roll i Timothy Wilsons bild av människan. Freud – som ju liknade människans medvetna jag vid toppen av ett isberg – kritiserar här snarast för att ha överbetonat de medvetna processernas roll. Med hjälp av omedvetna processer kategoriserar vi blixtnabbt situationen, upptäcker mönster i den, värderar den och "väljer" mål för vårt handlande. Medvetna överväganden är alldeles för långsamma för att vi ska kunna förlita oss på dem i första hand – en person som saknade omedvetna tolknings- och värderingsprocesser skulle inte kunna fungera i vår komplicerade vardagsverklighet.

Visserligen antas även medvetandet ha utveckl-

lats för att det fyller en väsentlig funktion. De snabba omedvetna bedömnings- och beslutsprocesserna slår fel ibland, och då kan det långsamma medvetna systemet bidra med en mer detaljerad analys av situationen och handlingsmöjligheterna i den. Dessutom är de omedvetna processerna begränsade till här-och-nu-situationen, medan medvetandet gör det möjligt för oss att reflektera över framtiden och göra upp planer – liksom att reflektera över det förflutna och integrera detta till en sammanhängande berättelse. Med dessa processer bygger vi upp såväl en teoretisk förståelse av omvärlden som en medveten självbild. En av medvetandets viktigaste funktioner är enligt Wilson att förse oss med självkännedom – men det som gör det till självkännedom är att den ger oss en självbild som stämmer någorlunda överens med våra omedvetna behov och egenskaper, så att vi kan planera i enlighet med dessa, till exempel genom att se till att vi hamnar "i situationer där vårt adaptiva omedvetna kan fungera friktionsfritt". Medvetandet är alltså mer att se som ett hjälpmedel för vårt omedvetna.

HUR NÅR VI DÅ självkännedom? Här finns också en skillnad mellan psykoanalysens människosyn och den uppfattning som Wilson representerar. De omedvetna motiven och processerna bakom vårt beteende går, enligt Wilson, inte att medvetandegöra med hjälp av introspektion helt enkelt därför att de är omedvetna i sträng bemärkelse (alltså *ej tillgängliga* för introspektiv observation). Han hänvisar till den forskning som visar att mycket av det som vi uppfattar som ett slags "direkt tillgång" till de inre motiven bakom vårt handlande i själva verket är efterkonstruktioner och rationaliseringar. När vi tror oss nå självkännedom via introspektion så är vi alltså till stor del offer för en illusion. Han anför även resultat som tyder på att en yttre iakttagare ofta har minst lika goda förutsättningar att förstå personens motiv och attityder som personen själv. En yttre iakttagare har nämligen tillgång till det som är viktigast i sammanhanget: en observation av beteenden och en analys av hur de samvarierar med olika situationer och reaktioner från andra människor. Även vägen till självkännedom antas därför gå i första hand via observation och analys av våra beteenden och av hur andra reagerar på oss.

I ett flertal studier har Wilson och hans medarbetare funnit att introspektion, i betydelsen att analysera sina inre känslor och motiv, snarast motverkar sitt syfte. Undersökningsdeltagare som fick i uppgift att analysera kärleksrelationen till sin partner var till exempel sämre på att bedöma den framtida utvecklingen av denna relation än en kontrollgrupp som inte hade till uppgift att analysera relationen. Wilsons förklaring är att den som ägnar sig åt alltför mycket introspektivt analyserande lätt fastnar i teoretiska resonemang på ett sätt som skymmer den intuitiva känsla ("gut feelings") som vi förses med av det adaptiva omedvetna.

Att lita till den intuitiva känslan innebär dock inte att kasta de medvetna processerna över bord. Wilson skiljer mellan "informerad" och "oinformerad" intuition. "Poängen är att samla tillräckligt med information för att utveckla en informerad 'gut feeling' och sedan inte analysera denna känsla alltför mycket."

Det är ingen tvekan om att det sker viktiga framsteg i den experimentalpsykologiska forskningen kring omedvetna processer. Och det är välkommet att populärvetenskapliga författare tar sig an denna utveckling. Men den nya stora teoretiska syntesen lär nog låta vänta på sig.

LARS-GUNNAR LUNDH

Lek med paradoxer

DIE GEGENWART DER TRAGÖDIE
Versuch über Urteil und Spiel

Christoph Menke

Suhrkamp 2005 (277 s.)

DET ÄR SVÅRT ATT SÄGA hur det egentligen står till med tragedin. De som i likhet med George Steiner hävdar att tragedin är död har fog för sig: i stort sett ingen dramatiker av vikt säger sig i dag skriva tragedier. Språket fattas oss, det höga; karaktärerna likaså, de storslagna. Men man kan också ta Terry Eagleton på orden och se att den enda innebörd som fungerar för "det tragiska" är "något mycket sorgligt". Därmed kan plötsligt det mesta vara tragedier, inte bara dramatiska texter, utan också romaner och flygplanskatastrofer.

Den tyske filosofen Christoph Menke lyckas i sin nya bok *Die Gegenwart der Tragödie* vara både ytterst restriktiv och öppnande i sin behandling av tragedin. Enligt honom kan tragedier endast finnas på scen, inte i verkligheten eller ens i en roman. Men allt tal om att tragedin gått förlorad i vår egen tid tar han lätt på, för så länge som tragiska dramer sätts upp är tragedin närvarande, precis som titeln säger.

En snabb blick tillbaka på Menkes tidigare produktion visar vem vi har att göra med. I avhandlingen *Die Souveränität der Kunst* (1991) skrev han samman Derrida och Adorno, och även i sin nya bok visar han prov på konsten att jonglera med begreppsliga hantlar. I *Tragödie im Sittlichen* (1996) ville Menke visa att moderniteten inte inneburit att det tragiska försvunnit. Vidare visar de båda tidigare böckerna att Menke både önskar göra den estetiska sidan rättvisa och svara för en etisk reflektion. Ingen ska därför behöva rygga tillbaka för en central mening i hans nya bok: "Tragedin är en metakunst: konst om konst; konst om skillnaden, ja striden mellan konst och icke-kunst." Anledningen till att tragedin spelar en så viktig roll för filosofin är att den ställer samma fråga som filosofin ställer till konsten över lag.

MENKE GÖR TRE nedslag: *Kung Oidipus*, *Hamlet* och tre sentida dramer av Samuel Beckett, Heiner Müller och Botho Strauss. Med andra ord väljer han ut den klassiska antiken, den "moderna" elisabetanska eran och så vår egen "eftermoderna" tidsålder. Genom att lägga fram olika modeller för tragedier, knutna till de skilda historiska ske-

dena, skapar han en rörelse genom tiden där tragedierna uppstår genom olika typer av konflikter inom dramerna. Men på ett inte övertygande vis tycks han vilja göra sitt urval typiskt för respektive epok.

Det går an att säga att kung Oidipus hamnar i ett tragiskt dilemma när han som domare driver ett mål mot den okände fadermördare och incestuöse son som är han själv, men av det följer inte att tragedins "klokhet består i vetenskapen om klokhetens omöjlighet". Möjligen fungerar det om man omskriver frasen till att den grekiska tragedin visar att förnuftet kommer till korta och att ingen klokskap kan råda bot på det tragiska dilemma. Teaterframförandet som ett slags fälla för Hamlets farbror Claudius är förstås centralt i *Hamlet*, men det betyder knappast att den elisabetanska tragedin var att förstå som en metatragedi. Och när det plötsligt blir tal om den eftermoderna tragedin tvingas Menke begå våld på både de dramer han skriver om och själva föreställningen om det tragiska. Mest flagrant blir det i fallet Botho Strauss, där det handlar om dennes förflyttande av slutsångerna i *Odysséen* till teater-scenen i det mycket omdiskuterade dramat *Ithaka*. Visserligen tvingas Menke erkänna att Strauss knappast betraktar sitt drama som en tragedi, men ändå vill han genom advokatyr övertyga läsaren om att det handlar om en tragedi, fast med en början och ett slut som går i sagospelets tecken. Att dramat inte kan bli en renodlad tragedi och att det blivit självupphävande gör det för Menke till en eftermodern tragedi. Sådana paradoxer leker han med.

ÄNDÅ ÄR DET HOS STRAUSS vi bör söka för att förstå något om det tragiska i samtiden. Han har å ena sidan formulerat det omöjliga i att undvika eller politiskt lösa de tragiska problem som finns i vår samtid, å andra sidan har han själv inte skrivit någon tragedi. Det kan man endast tolka som att medlen fattas honom. Den sammanhängande sceniska berättelse som för en huvudperson från lycka till olycka, utan att han själv är skyldig, går i dag inte att skriva annat än som en pastisch. Inte heller finns den resonansbotten som kan bära klangen i ord som ödesbestämmelse och hybris.

För Christoph Menke är sådant rester av en metafysisk tragedisyn, ogiltigförklarad av historiens gång och direkt reaktionär. Han kan svara för mycket sinnrika resonemang om Oidipus som en försvarare av den förnuftiga lagen mot en tidigare förbannelsekultur, men han borde också uppmärksamma att Oidipus faktiskt svarade för ett helgerån och blir straffad därför, även om han hade mycket goda skäl att slå ihjäl sin far och dela sin mors läger.

ERIK WALLRUP

Något mycket sorgligt. Theater Krefeld ger Botho Strauss *Ithaka*.

Foto: Matthias Stutte

CHINA, INC.

How the Rise of the Next Superpower Challenges America and the World

Ted C. Fishman

Scribner 2005 (342 s.)

NÄR KINA VAKNAR skakas världen om, lär Napoleon ha sagt. Det är väl nu det sker: landet med den gigantiska befolkningen stiger upp till en global maktposition och skakar om den rådande ordningen ekonomiskt och politiskt. Fast många av tecknen på det är så diskreta att man ännu kan välja att ignorera dem.

Denna blindhet vill den amerikanske journalisten Ted C. Fishman råda bot på i sin bästsäljare *China, Inc.* Han tillhör inte alarmisterna som med högt tonläge målar upp en fiendebild, utan är mer stoisk: det som händer är en oundviklig konsekvens av att en så stor arbetskraft så effektivt kliver in i den globala ekonomin. På grund av sin storlek liknar Kina inget annat land. I USA jämför man ibland med utmaningarna från andra asiatiska ekonomier och fruktar centralt planerade attacker på strategiska industrier. Men Fishman pekar i stället på betydelsen av befolkningens eget initiativ för den ekonomiska dynamiken. Bönderna spelade tidigt en viktig roll för framväxten av marknadsekonomin när de på eget initiativ i en juridiskt oklar situation började sälja sina produkter i städerna. Många av företagen i Kina har växt fram ur det kapital som anhopats på sådana sätt.

Den kinesiska befolkningen är å andra sidan drillad och disciplinerad av det kommunistiska förtrycket och beredd att acceptera arbetsförhållanden som skulle anses oacceptabla i väst. Kineserna sparar mycket men har också ett starkt behov av att konsumera, vilket bland annat gynnar amerikanska bönder. De lägger en betydande del av det växande välståndet på att äta bättre och importerar livsmedel. Men välståndsutvecklingen är också ett sätt att hålla den traumatiska historien på avstånd. I dag möts böddlar och offer från förr i den ekonomiska dynamikens virvel, men frågan är hur länge sådan glömska kan fortgå.

Fishmans bok är dock starkast i åskådliggörandet av Kinas genomslag i väst. Han tar bland annat utgångspunkt i den lilla staden Pekin i Illinois och visar hur både konsumtion och produk-

tion påverkas där. När det gäller frågan om huruvida den kinesiska expansionen bidrar till den amerikanska arbetslösheten påpekar han att förlusten av arbeten inom tillverkning framför allt beror på ökad produktivitet, men att det naturligtvis får konsekvenser att det är så fördelaktigt att tillverka i Kina. Ett sätt att hävda sig är förstås att försöka behålla det teknologiska initiativet, men det är inte en okomplicerad strategi. Dels blir kineserna snabbt själva alltmer avancerade, dels behöver den tekniska utvecklingen i USA närhet till produktionen för att utvecklas.

Som konsument gynnas vi av det kinesiska inträdet i den globala ekonomin, eftersom varor blir billigare. Många av de löntagare som nu känner sig pressade har dessutom i egenskap av sparare intresse av att det går bra för företag i Kina, eftersom till exempel pensionsfonder investerar i dem. Samtidigt som man som löntagare kan få se sin lön pressas eller sitt arbete försvinna, kan man alltså glädjas som konsument och sparare. Denna kluvna situation är kanske ett av vår tids centrala signum och en bidragande orsak till den politiska förlamningen.

RED.

VERDINGLICHUNG

Axel Honneth

Suhrkamp 2005 (110 s.)

KAPITALISMENS FÖRTINGLIGANDE av människan, reifikation, hör till de klassiska marxistiska temana. Det är bytesvärdet som tränger sig utanför ekonomin och nästlar sig in i de intima sociala relationerna.

I en föreläsningsserie som sociologen Axel Honneth, efterträdaren på Jürgen Habermas post i Frankfurt, höll i USA tidigare i år togs temat upp igen. Föreläsningarna har nu kommit ut i en nätt volym med den raka titeln *Verdinglichung*, och det är inte utan en viss förväntan sidorna slås upp. För nog borde det finnas många nivåer på förtingligandet i dagens samhälle: rent konkret handlar man med organ och kroppar i en tidigare aldrig skådad utsträckning, reduceringen av människan till ett knippe nervceller och en allt bestämmande DNA-uppsättning skulle kunna analyseras i termer av förtingligande och utförsäljningen av det privata i dokusåporna gör det intima till varor.

Sådant finns med i Honneths framställning, men först mot slutet. Inledningsvis nöjer han sig med att konstatera att författare som Raymond Carver, Michel Houellebecq och Elfriede Jelinek trängt in i förtingligandets dynamik men tar ingen hänsyn till att deras böcker numera ingår i exakt samma system som bilar och tandpetare.

I stället tar Honneth fasta på den viktigaste 1900-talsteoretikern på området, Georg Lukács. Problemet är att Lukács tänkte i för enkla termer, dessutom i alltför marxistiska: grunden sågs av honom som helt bestämd av den ekonomiska basen, vilken fick direkt genomslag i all form av överbyggnad – och därmed i det mänskliga medvetandet. Honneth vill ta till vara Lukács impuls men leda den in på andra spår, spår som Lukács också antyder. Till hjälp tar Honneth namn som Martin Heidegger och John Dewey och kommer på lite krokiga vägar fram till ett av de egna favoritbegreppen: erkännande (*Anerkennung*).

Enligt Honneth uppstår förtingligandet inte på grund av förändringar i ekonomin, utan till följd av en "erkännandeglömska". Erkännandet är något som kommer före kunskapen (*Anerkennung* föregår alltså *Erkenntnis*), och redan spädbarnet lär sig av sina föräldrar att rikta sig mot omvärlden genom erkännande av deras subjekt. Erkännandet av varandras mänsklighet leder till en relation mellan människa och människa, och inte mellan människa och en förtingligad människa. Försvinner erkännandet, ja då har vi inte längre med mänskliga relationer att göra.

Hur uppstår då förtingligandet i Honneths version? Dels kan handlandet, praxis, vara så inriktat på ett bestämt mål att andra människor bara blir medel, dels kan tankeschabloner eller ideologi neka andra människor erkännande. Förtingligandet griper in inte bara i relationen till andra människor, utan också i självuppfattningen och i förhållandet till omgivningen. I det senare fallet uppstår det märkliga att tingen förtingligas genom att någon inte förmår betrakta dem ur samma synvinkel som andra människor, varvid andra människors erkännande förnekas.

Temat för Honneths bok är högintressant och högaktuellt. Men han når inte fram till några brännande slutsatser och själva grunden för hans tänkande är väl tam. Då kan det finnas poänger i att läsa Lukács, trots allt.

RED.

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

LEIF ALSHEIMER

Universitetslektor i rättsvetenskap vid Internationella Handelshögskolan i Jönköping. Han ger kurser på temat bildning.

DAVID ANDERSSON

Frilansskribent och författare till boken *Poeten och sophelikoptern – Gunnar Ekelöf, folkhemmet och vetenskapen*. Han arbetar på en monografi över Arthur Koestler.

PER BAUHN

Professor i praktisk filosofi vid högskolan i Kalmar.

STEPHEN ERIC BRONNER

Professor i statsvetenskap vid Rutgers University i USA. Han har bland annat skrivit boken *Reclaiming the Enlightenment: Toward a Politics of Radical Engagement*.

LUCA DI BLASI

Fil. dr vid Siegens universitet i Tyskland, där han arbetar inom projektet "Mystik und Moderne".

JONATHAN FENBY

Journalist och författare till biografen *Chiang Kai-shek and the China He Lost*.

MARK IRVING

Konstskribent och journalist.

KARIN JOHANNISSON

Professor i idé- och lärdoms historia vid Uppsala universitet.

DANIEL LIND

Ekonom vid TCO och doktorand i nationalekonomi.

LISBETH LINDEBORG

Fil. dr i statsvetenskap, journalist och författare bosatt i Tyskland.

LARS-GUNNAR LUNDH

Professor i tillämpad psykologi vid Lunds universitet.

RICHARD NAKAMURA

Forskare vid *The European Institute of Japanese Studies* vid Handelshögskolan i Stockholm.

MEERA NANDA

Biolog och författare till *Breaking the Spell of Dharma and other Essays* samt *Prophets facing backward: Postmodernist critiques of science and Hindu nationalism in India*.

AXESS

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 13 DECEMBER 2005

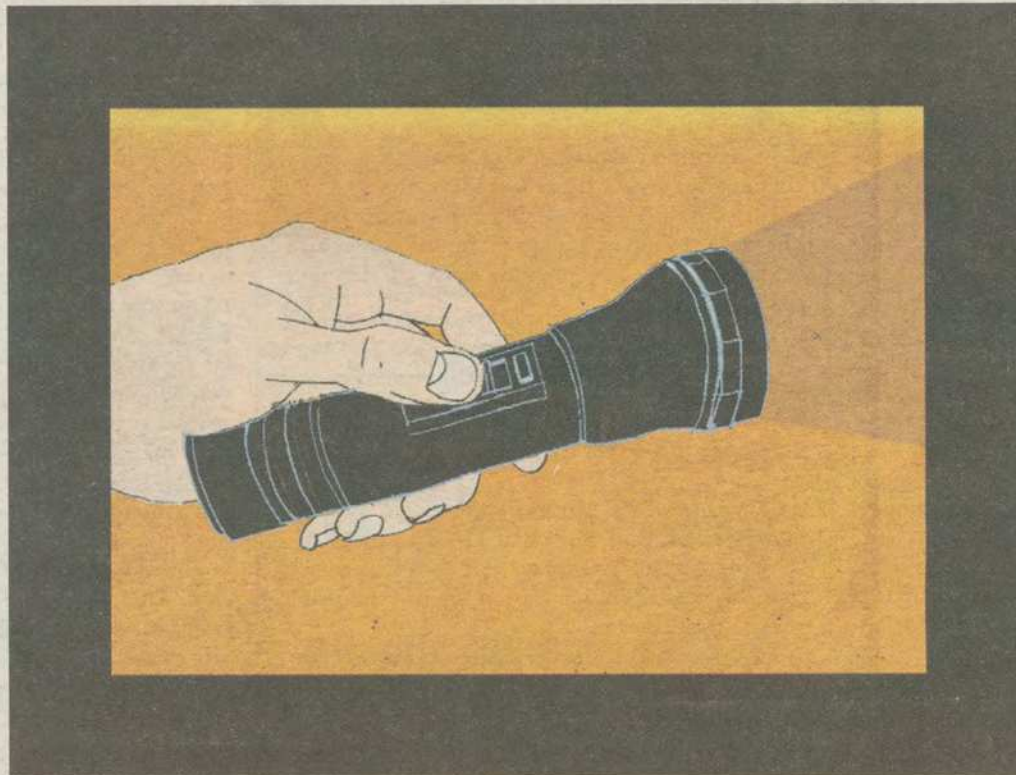

Illustration: Claes Jurander

Skaffa dig **AXESS**

Helår 9 nr kostar 350 kr (Norden 460 kr).

Beställ din prenumeration:

Webb: www.axess.se

E-post: prenumeration@axess.se

Telefon: 031-743 99 05

eller fyll i talongen nedan

☐ Ja tack, jag vill prenumerera på AXESS fr.o.m. nr ...
Helår 9 nr för 350 kr

Namn

Adress

Postadress

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
portor

Tidskriften **AXESS**

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM

KUNGL. BIBL.
2005 -11- 04
STOCKHOLM